

VU Research Portal

Minerva in de polder

Zeischka, S.

2008

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Zeischka, S. (2008). *Minerva in de polder: Waterstaat en techniek in het hoogheemraadschap van Rijnland (1500-1856)*. [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Verloren.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

HOOFDSTUK VI. FINANCIËN EN INVESTERINGSMARGES

Inleiding

In de drie voorgaande hoofdstukken kwamen techniek, poldergrond en bestuur en besluitvorming aan bod. De volgende stap is die naar de financiën. Hierbij spitst de vraagstelling zich toe op drie nauw met elkaar verweven aspecten: de relatie tussen grondopbrengsten en kosten van de waterstaat, de omvang en de structuur van de waterstaatsfinanciën en tot slot het financiële beleid.

Een eerste, voor de hand liggende vraag betreft het financiële draagvlak van het platteland waarop de waterstaat rustte. Daarbij is te denken aan de implicaties die een eventueel negatief grondinkomen op de financiering van de lokale waterstaat kon hebben. Hoe gezond waren de polderfinanciën in economisch moeilijke tijden? Werd er dan bespaard en zo ja, dan ook op de techniek? Aandacht verdient in dat opzicht de problematiek van het abandonneren van uitgeveende landen. Voor Rijnland is gebleken dat de fiscale gevolgen van natte turfwinning op lange termijn nog best meevielen: het hoogheemraadschap zag ondanks de landverliezen zijn financiële basis niet dramatisch inkrimpen. Voor een deel was dat omdat verving en droogmaking elkaar in evenwicht hielden en omdat veengronden altijd al weinig waard waren. Anderzijds was er in een groot deel van Rijnland ook stabiliteit inzake grondsoort: duin-, geest- en kleiambachten bleven landschappelijk intact.¹ De vraag is of deze beoordeling, die veel minder negatief is dan de traditionele perceptie van de problematiek, ook voor de lokale waterstaat kan gelden. Immers, in het geval van de veenambachten werden polders volledig uitgeveend. De besturen daarvan kregen dus eerst jarenlang met grootschalig landverlies te maken, alvorens de dure droogmaking kon beginnen. Bepaalde bronnen suggereren zeer sterk dat polderbesturen zich inderdaad met een tekort aan middelen geconfronteerd zagen. Als voorbeeld kan het verlaat van de Herenwegse Polder gelden, dat al in eerdere hoofdstukken ter sprake kwam en waarvan het bestuur altijd volhield dat het het onderhoud niet kon betalen, reden waarom de Oudshoornse veenlieden financieel bijsprongen. Om de ontwikkelingen op lange termijn beter te begrijpen, is het dan ook nodig uitgaven en in mindere mate ook inkomsten gedetailleerder te bestuderen. Waar werd veel aan uitgegeven, waaraan minder, kortom, hoe lagen de verhoudingen tussen uitgaven voor bijvoorbeeld onderhoud van molens en dijken enerzijds en de polderadministratie anderzijds en hoe veranderden ze door de tijd heen? Hoe ervoeren bestuurders de financiële situatie, hoe reageerden ze erop? Waar haalden polderbesturen hun geld vandaan? De 'omslag' was vrijwel altijd de grootste bron van inkomsten, maar betekent dit ook dat er altijd van een volledige 'endogene' financiering sprake was? Welke andere inkomsten boorden lokale waterschappen aan en hoe belangrijk waren die? Behalve mogelijkheden op het platteland zelf, bijvoorbeeld in de vorm van tollens, is in het bijzonder te denken aan de vraag welke rol de stedelijke kapitaalmarkt speelde.

¹ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 256-260.

Het lijkt geen twijfel dat voor dergelijke financiële onderwerpen polderrekeningen de belangrijkste bronnen zijn. De toezichthoudende rol die Rijnland op dat vlak had, resulteerde in een uitstekende bewaring, zeker vanaf 1652, toen een nieuwe keur die de relatie tussen Rijnland en de inliggende waterschappen regelde, van kracht werd. De cijfers en grafieken die in dit hoofdstuk worden voorgesteld, zijn dan ook uitkomsten van bewerkingen van de rekeningen uit het Rijnlandse archief.² Dit houdt in dat voor de meeste casussen geen rekeningen voor de jaren 1796-1802/3 voorhanden zijn, omdat in die politiek erg woelige jaren polderbesturen het gezag van Rijnland, onder meer de financiële supervisie, niet erkenden. Met betrekking tot de Vierambachtspolder ontbreken bovendien de rekeningen voor de jaren vanaf 1775 tot en met 1784: hier blijft een lacune bestaan, net als voor het jaar 1832.³ Omgekeerd is de Lisserpoelpolder rond 1800 zijn rekeningen wel blijven indienen zodat daar geen hiaten zijn. De leemten zijn echter erg minimaal; over het algemeen geven ze een bijzonder gedetailleerde blik op twee eeuwen waterstaatsgeschiedenis, hier en daar gaan ze zelfs tot in de late zestiende eeuw terug.

Uit de reconstructie van de techniek bleek een duidelijk onderscheid tussen veranderingen op korte en op lange termijn: de eerste betroffen vaak 'grote innovaties' die vanuit technisch standpunt veel complexer en ingrijpender vernieuwingen waren dan courante, kleinere en minder omvangrijke aanpassingen. Dat verschil manifesteert zich ook in de waterstaatsfinanciën: het bouwen van een molen vereiste een grotere financiële inspanning dan het veel frequentere en minder dure gesleutel aan het scheprad. Analoog aan dat verschil hanteert het hoofdstuk een scheiding tussen korte en lange termijn. Een bespreking van de omvang en van de financiering van kosten op korte termijn komt eerst aan bod. Daarop volgt hetzelfde voor ontwikkelingen op de lange termijn, uitgesplitst in de paragrafen 2 en 3, waarin respectievelijk de omvang en structuur van de kostontwikkeling, en de impact van de houtprijzen centraal staan. De laatste paragraaf ten slotte gaat in op de financieringswijze waarbij ook een ruimere blik wordt geworpen op het financiële beleid en op de relatie tussen polderfinanciën, grondopbrengsten en grondlasten.

1. De financiën op korte termijn

Bij de analyse van polderfinanciën wordt stevast een onderscheid gemaakt tussen de financiering van de initiële investerings- of droogmakingswerken enerzijds en het verdere kostenverloop op lange termijn anderzijds.⁴ Maar niet alleen de verschillende termijn is een argument om die zaken uit elkaar te houden. De stichting van polders of het droogmaken van

² Bedoelde bronnen zijn: Grote Polder Oudshoorn: OAR, nrs. 6327-1681; Herenwegse Polder: OAR, nrs. 4079-4080; Vierambachtspolder, OAR, nrs. 4151-4152 en AVAP, nrs. 1517-1550; Lisserpoelpolder: OAR, nrs. 5711-5713 en ALPP, nrs. 1,2, 79-84; Sloterbinnenpolder: OAR, nrs. 7072-7075 en Papenwegse Polder: OAR, nrs. 7914-7917. De cijfers waarop de grafieken gebaseerd zijn, zijn indien niet nader gespecificeerd in Bijlage 6 te vinden.

³ In de Rijnlandse archieven ontbreken ook de rekeningen voor 1852 en 1853. Die rekeningen zijn echter wel in het polderarchief bewaard zodat de lacune opgevuld kon worden: AVAP, nrs. 1575 en 1576.

⁴ Deze grens is echter niet altijd loepzuiver te trekken omdat er verschillen optreden met betrekking tot de operationaliteit van verschillende projectonderdelen. Zie bijvoorbeeld: Van Zwet, 'De financiering van een droogmakerij', 212.

waterplassen waren grootse infrastructuurwerken waar op relatief korte termijn veel geld bij kwam kijken. Hierdoor hanteerden polderbesturen niet alleen vaak andere financieringswijzen, maar was ook het gewicht van verschillende uitgavenposten heel anders. Voor droogmakerijen komen daar nog enkele andere aspecten bij omdat ze speculatieve elementen bevatten: particuliere investeerders participeerden in die projecten als een belegging waarbij water in land werd omgevormd. De nieuwe gronden konden vervolgens óf verpacht óf onmiddellijk na de droogmaking tegen lucratieve prijzen verkocht worden. Niet zelden deden initiële investeerders hun landen al binnen een jaar na de droogmaking van de hand.⁵ In tegenstelling tot gewone polders die door de oorspronkelijke ingelanden werden gesticht en in wiens eigendom de polder ook bleef, is bij droogmakerijen de vraag naar de uiteindelijke winst voor de initiële investeerders een interessant gegeven.⁶

Over de financiële implicaties van de vele particuliere polderstichtingen uit de zestiende eeuw is niet zoveel te zeggen. Het is zeer de vraag of de grote kapitalen die in beeld komen bij sommige vijftiende-eeuwse windmolens ook gelden voor de kleinschalige paardenmolens omdat er niet alleen technische, maar ook sociale verschillen tussen beide aan te wijzen zijn. Men mag immers aannemen dat paardenmolens eenvoudiger en kleiner waren dan windmolens. Bovendien sloeg het merendeel van de zestiende-eeuwse paardenmolenvergunningen op individuele landbouwers, terwijl dat voor de vijftiende-eeuwse windmolens niet het geval was.⁷ Financiële gegevens over de stichting van door Rijnland erkende polders zijn al even schaars, ook binnen de casussen van deze studie. De eerste rekeningen van de Grote Polder onder Oudshoorn dateren van 1583/4 terwijl de polder ruim een decennium eerder was gesticht. Hieruit kan dus niet worden afgeleid hoe hoog de kosten waren geweest en of die erg snel afbetaald werden.⁸

Een uitstekend beeld van investeringen voor polderstichtingen geven de rekeningen van de Herenwegse Polder die vanaf de stichting bewaard zijn. Uit de bronnen blijkt dat de initiële kosten hoog opliepen: in het eerste jaar (1653) beliepen de uitgaven ruim 14.000 gulden. Het zou daarna vijf jaar duren alvorens de polderuitgaven een niveau bereikten dat voor de tweede helft van de zeventiende eeuw als normaal zou kunnen worden bestempeld. In de eerste zes jaar vanaf de stichting werd meer dan 28.000 gulden in de polder geïnvesteerd.⁹ Op een totale oppervlakte van circa 190 morgen betekent dit dat de stichting van de polder per morgen ongeveer 147 gulden moet hebben gekost. Dit ligt niet zover af van de 173 gulden per morgen die de eerste droogmaking van de Lisserpoelpolder had opgeslorpt. De kosten van de Lisserpoel voor de eerste én de tweede droogmaking, dit is de periode 1622-1627, beliepen 307 gulden per morgen; die van de Schermer zaten tegen de 370 gulden per morgen aan.¹⁰ Houdt men eveneens rekening met het feit dat sommige werken bij gewone polderstichtingen, bijvoorbeeld de (her)aanleg van polderkaden, door de ingelanden

⁵ Van Cruyningen, 'Profits and risks', 136; zie ook Hoofdstuk IV.

⁶ De vraag naar winstmarges en rendabiliteit voor beleggers en investeerders biedt weinig concrete aanknopingspunten voor het onderzoek naar technische ontwikkelingen. Voor de Lisserpoel is die vraag wel al uitgewerkt: Zeischka, 'De rekening gepresenteerd'.

⁷ Van Dam, *Vissen in veenmeren*, 90-92; Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 80.

⁸ OAR, nr. 6327, Rekening Grote Polder 1583 en 1584. De uitgaven bedroegen in deze jaren niet meer dan respectievelijk 149 en 175 gulden.

⁹ OAR, nr. 4079, Rekeningen Herenwegse Polder, 1653-1658.

¹⁰ Van Zwet, 'De financiering van een droogmakerij', 234; Zeischka, 'De rekening gepresenteerd', 247.

zelf werden gedaan en dus niet in de rekeningen terecht kwamen – wat wel het geval was in droogmakerijen – dan mag de zwaarte van de investeringen in de verbetering van bestaande landen geenszins onderschat worden. Anderzijds was de Herenwegse Polder met de bouw van de verschillende verlaten waarschijnlijk wel een relatief dure polder. Niettemin, de immense sommen die in droogmakerijen werden gestoken, nemen niet weg dat de economische betekenis en de kosten van gewone polderstichtingen aanzienlijk waren, temeer daar die zeker in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Rijnland veel frequenter voorkwamen dan droogmakerijen.¹¹

Ook de Vierambachtspolder was een erg dure onderneming. In een schrijven aan hun heer klaagden de ambachtsbestuurders van Ter Aar over de hoge kosten en de risico's van de hele onderneming. De heer, Cornelis van Aerssen van Voshol, willigde hun rekest in en nam formeel de onderneming over.¹² In tegenstelling tot zeventiende-eeuwse droogmakerijen zoals de Lisserpoel of de Schermer, tonen de rekeningen van de Vierambachtspolder een veel complexer beeld. In eerste instantie was het polderbestuur al enkele jaren actief terwijl de eerste werken pas in 1737 plaatsvonden. Ook de rechtsvoorgangers bleven de eerste jaren van de eigenlijke droogmaking nog onaangetast: ze zouden tot 1739 normaal functioneren; ze leverden tot dan bij Rijnland hun rekeningen in. Welke (financiële) consequenties de droogmaking voor die polders had, is niet te achterhalen, al duiden de cijfers op een daling van de uitgaven naarmate het werk aan de Vierambachtspolder vorderde.¹³ Het gaat daarbij echter om erg kleine sommen¹⁴ waardoor eventuele financiële implicaties in ieder geval onbeduidend zijn. De totale uitgaven aan de Vierambachtspolder tot en met het jaar van de droogmaking (1744) bedroegen een slordige 426.000 gulden, of ongeveer 203 gulden per morgen.¹⁵ Per eenheid oppervlakte is dat dus niet zoveel méér dan wat de eerste droogmaking van de Lisserpoel een eeuw eerder had gekost. Het is wel beduidend meer dan de schatting die door Van 't Riet werd gemaakt en volgens dewelke de droogmaking ongeveer 175.000 gulden kostte.¹⁶

¹¹ OAR, nr. 2811. Hierin een overzicht van de polders uit 1653 dat laat zien dat in dat jaar ongeveer 46.800 morgen bepodderd waren (Ingenomen landen niet meegerekend, ook droogmakerijen als de Lisserpoelpolder zijn niet in de lijst opgenomen). Extrapoleren we de prijs van 150 gulden per morgen dan zou om en bij de zeven miljoen gulden in de Rijnlandse lokale waterstaat zijn geïnvesteerd. Dit bedrag geldt als een overschatting, aangezien het prijsniveau in de zestiende eeuw merkkelijk lager moet hebben gelegen. Voor de stichting van de Schoterveenpolder was mogelijk niet meer dan 31 gulden per morgen nodig (OAR, nr. 6803, stukken van het proces over het bestuur en de rekening van de Schoterveenpolder). Wordt dat bedrag als uitgangspunt genomen, dan komt de schatting voor heel Rijnland op ongeveer 1.400.000 gulden. Ter vergelijking: de zeventiende-eeuwse Noord-Hollandse droogmakerijen hebben ongeveer tien miljoen gekost: De Vries en Van der Woude, *First Modern Economy*, 29.

¹² AHOOG, nr. 6, Rekest aan de ambachtsheer (ongedateerd); schrijven van de ambachtsheer (?), gedateerd op 9 augustus 1740 en 'Acte van Acceptatie', 14 november 1740.

¹³ In de berekeningen van de kosten van de Vierambachtspolder die verder in dit hoofdstuk aan bod komen, is met de uitgaven van deze polders geen rekening gehouden.

¹⁴ De bedragen die in de jaarrekeningen van de rechtsvoorgangers omgingen, kwamen zelden boven de 1.000 gulden uit, een peulschil in vergelijking met de totale kosten van de droogmaking.

¹⁵ Dit zijn alle uitgaven (uitgezonderd de negatieve saldi van voorgaande jaren, die geen echte uitgaven zijn), inclusief de rekeningen gesloten op 28 april en 14 juni 1745; AVAP, nrs. 1517-1522.

¹⁶ Van 't Riet, *Meeten boren en besien*, 317-318. Het betreft hier omslagen tot april 1741, die in totaal ongeveer 130.000 gulden opleverden, 'waarmee driekwart van de kosten van de droogmaking werd

De vergelijking tussen al deze bedragen leert dat er geen argumenten zijn om ervan uit te gaan dat droogmaken op zich in de achttiende eeuw in vergelijking met de zeventiende eeuw duurder was geworden. De Vierambachtspolder mag dan wel wat duurder zijn uitgevallen dan de (eerste) droogmaking van de Lisserpoelpolder, uiteindelijk bleef men nog ruim onder het niveau van de Schermer die per eenheid oppervlakte ruim 70 procent duurder uitviel. De vraag stelt zich nu wat die verschillen kan verklaren. In eerste instantie kan gedacht worden aan verschillen in infrastructuur. De Lisserpoel was oorspronkelijk met twee kleine wipmolens uitgerust en de Vierambachtspolder met twaalf achtkanters, terwijl de Schermer oorspronkelijk met 36 molens bemalen werden waar later nog 16 exemplaren aan werden toegevoegd. De prijs van de molens lag in ieder geval dicht bij elkaar. In de Schermer werd 550.000 aan de bouw van molens gespendeerd of ongeveer 10.500 gulden per molen; het bedrag per molen lag in de Vierambachtspolder slechts 200 gulden lager. Aangezien in de Schermer meer molens per eenheid oppervlakte nodig bleken, dreef dat de relatieve prijs per molen erg op: 84,6 tot 90,3 gulden per morgen¹⁷ in de Schermer tegenover 51 gulden per morgen in de Vierambachtspolder. De wipmolens in de Lisserpoel kostten 'nauwelijks' 27 gulden per morgen. Een volledige analyse van de financiën van de droogmakingsfase is niet mogelijk omdat het bronnenmateriaal daarvoor veel te verschillend bleek.¹⁸ Wel mag men aannemen dat vergelijkbare zaken de prijsverschillen verder in de hand hebben gewerkt: de Lisserpoel was beschermd door een erg bochtige ringdijk zodat er per eenheid grond relatief veel dijkwerk was. Een andere component die prijsverschillen kan verklaren, betreft de hoeveelheid grond die droogmakers ten behoeve van de ringdijk moesten aanschaffen. In de Schermer (27 procent) en de Lisserpoel (31 procent) slurpte dit veel op: maar in de Vierambachtspolder vielen deze uitgaven erg mee.¹⁹ Of dergelijke prijsverschillen zich ook met betrekking tot de hoogte van de jaarlijkse onderhoudskosten hebben gemanifesteerd, komt verder aan bod.

De kosten voor droogmakerijen konden al evenzeer variëren. Berekeningen voor de droogmaking van de Amstelveense Bovenkerkerpolder (1770) resulteerden in een investeringsniveau tussen 385 en 475 gulden per morgen.²⁰ Een kostenraming voor de Nieuwkoopse Poel (1788) schatte de duurte van het project op ongeveer 210 gulden per morgen, erg vergelijkbaar met onze berekeningen voor de Vierambachtspolder. Voor het hele gebied van de Zevenhovense en Nieuwkoopse Droogmakerij werd met 622 gulden per morgen gerekend. Voor een deel wordt een stijging – hoewel de raming voor de Nieuwkoopse Poel die stijging niet bevestigt – toegeschreven aan duurdere molenbouw,

gedekt', aldus van 't Riet die zich hiervoor niet van polderrekeningen bediende. Maar worden de omslagen uit de polderrekeningen tot en met die van 23 oktober 1741 opgeteld, dan komt men al ver boven het dubbele van dit bedrag uit, namelijk op ruim 283.000 gulden. De cijfers van Van 't Riet moeten dan ook als een zeer zware onderschatting worden beschouwd.

¹⁷ Afhankelijk van de oppervlakte die als uitgangspunt genomen wordt. Zie onder meer Van Zwet, 'De financiering van een droogmakerij', 214 en 232-233.

¹⁸ Onder meer de vermeldingen in de rekeningen van de Lisserpoelpolder laten niet altijd een nauwkeurige indeling tussen werk aan de ringdijk, werk in de polder of anderszins toe.

¹⁹ Het opkopen van dijkgronden bleek slechts enkele malen in de rekeningen voor te komen en kostte slechts een kleine 10.000 gulden.

²⁰ Van Schaik, *Van polderpeil en molenzeil*, 21-22.

anderzijds speelden ook technische eigenheden van de afzonderlijke droogmakerijen een rol.²¹

In ieder geval was elke zeventiende- en achttiende-eeuwse polderstichting, zij het van een 'gewone' polder of van een (veen)droogmakerij een kapitaalintensief project. Het leeuwendeel van de benodigde middelen boorde men via omslagen aan: elke landeigenaar werd a rato van de oppervlakte van zijn eigendom aangeslagen met een bij te dragen bedrag. Doorgaans vergaarde men op die manier ongeveer 90 procent van het benodigde kapitaal. In de Lisserpoel bedroeg dit zelfs 95 procent, terwijl de rest (3810 gulden) met verkoop van allerlei zaken werd aangevuld.²² Ook in de Vierambachtspolder werd het overgrote deel rechtstreeks met geld uit de zakken van investeerders betaald. Wel is het zo dat in die laatste polder, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Lisserpoelpolder of de Schermer, niet iedereen evenveel betaalde. De complexe financiële constructie waarbij elke ingeland slechts betaalde voor datgene waar hij direct profijt bij had, veroorzaakte die ongelijkheid. Zo betaalde iedereen mee voor de bouw van de molens aangezien ze natuurlijk de hele polder bemaalden. Maar voor andere kosten draaide niet iedereen op. Ingelanden van de Zwetpolder hoefden niet mee te betalen voor het aanleggen van sloten en tochten in de polder noch voor het maken van verschillende stukken dijk. Ook de ingelanden in de Twaalf- en Dertigjarige Separaties moesten aan de droogmaking van de Vierambachtspolder niets bijdragen hoewel ze indirect wel beschermd werden door de grote ringdijk ervan. Later zouden die stukken land overigens worden bemalen door molens waar de ingelanden geen cent voor hadden opgehoest! De separaties waren immers ook financieel volledig zelfstandig gebleven en pas toen hun termijn verstreken was en ze deel gingen uitmaken van de polder, draaiden ze mee op voor de (bemalings)kosten. De ongelijke 'belastingdruk' heeft echter weinig implicaties voor de algemene verhoudingen binnen de financiële structuur van de droogmaking: ook hier werd 90 procent via omslagen opgebracht.²³

Interessant is ook het aandeel kapitaal dat polders leenden en de omstandigheden waarin ze dit deden. In 1567-8 gaf het Haarlemse stadsbestuur renten uit om de bouw van een sluis te bekostigen.²⁴ Die sluis was van evident belang voor de Haarlemse kooplieden en het is dus weinig verbazend dat stedelingen zich op deze manier financieel met de waterstaat inlieten. Maar in hoeverre bleken stedelingen ook bereid om geld in andermans waterstaat te pompen, in projecten waar ze zelf verder niet bij betrokken waren? Het spreekt voor zich dat de mogelijkheid om van zulke kredietverschaffing gebruik te maken sterk bepaald werd door ontwikkelingen op de financiële markten zelf, die op hun beurt zowel de toegankelijkheid voor de plattelandsleven als de investeringspreferenties van stedelijke particulieren stuurden. Het voordeel voor polders was dat ze snel aan geld konden geraken om urgente en kapitaalopslopende werken uit te voeren zonder de plattelandsgemeenschap voor grote financiële uitdagingen te stellen: de afbetaling kon immers over een aantal jaren uitgesmeerd worden. Zeker in het geval van onvoorziene omstandigheden konden obligaties een

²¹ Van 't Riet, *Meeten, boren en besien*, 318. Te denken is aan de diepte van de polders, het uitbesteden of door de ingelanden laten doen van bepaalde grondwerken en dies meer.

²² ALPP, nrs. 79-84, Rekeningen 15 december 1622-19 april 1629.

²³ AVAP, nrs. 1517-1522, Rekeningen 26 maart 1737-14 juni 1745.

²⁴ Van der Heijden, *Geldschietters van de stad*, 112, 148.

gemakkelijke oplossing vormen. Nadeel was dan weer dat de polder met uitgaven op langere termijn bleef zitten.

De gegevens voor de casussen wijzen in elk geval uit dat dergelijke kredietverleningen in de zeventiende eeuw wel voorkwamen, maar dat het belang van obligaties en renten zeker niet overschat mag worden. Bij grote droogmakerijen als de Schermer werd zes procent van de totale inkomsten uit leningen betrokken.²⁵ Voor de Rijnlandse polders blijkt al evenzeer dat obligaties een erg beperkte rol speelden. Oorspronkelijk leende men in de Lisserpoel helemaal niets, maar kort na de eerste dijkdoorbraak is bij een zekere De Haes een obligatie voor 1.400 gulden gekocht.²⁶ Enkele jaren later, in 1635, nam ook de Grote Polder onder Oudshoorn krediet op, bedoeld om de aanschaf van hout te financieren. Hij opereerde daarbij via molenmeester Reyer Janszoon. Het ging om 415 gulden, maar het is niet duidelijk of dit op het kapitaal, dan wel intresten of een combinatie van beide gaat.²⁷ De Sloterbinnenpolder financierde in 1642 zijn nieuwe molen en nog enkele andere werken door middel van een aantal obligaties. Drie daarvan met een gezamenlijke waarde van 6.100 gulden kwamen van het Burgerweeshuis, de overige twee bedroegen samen 3.000 gulden (tegen een jaarlijkse intrest van vijf procent) en werden bij Jan Hendriksz Verwer aangekocht.²⁸ Voor de stichting van de Herenwegse Polder kwamen eveneens enkele duizenden gulden aan vreemd geld binnen. Cornelis van Swaenenburgh leende 3.400 gulden, de Leidenaar Arnold Heussen 2.500 gulden. Naast die lieden die toch aanzienlijke kapitalen veil hadden, verschenen er nog verschillende kleinere geldschietters: Helena Brugmans leende 300 gulden, Gerard van Loo 800 gulden, Pieter Adriaans 500 gulden.²⁹ Samen hadden al de genoemde geldschietters in ongeveer 70 procent van het benodigde startkapitaal van de Herenwegse Polder voorzien.

Weinig verrassend brachten de moeilijkheden van het rampdecennium 1670-1680 de nodige problemen mee voor polderbesturen: wilde men snel aan kapitaal geraken om de opgelopen schade te herstellen, dan zat er vermoedelijk weinig anders op dan terug te grijpen naar de kapitaalmarkt. Zo deed de Lisserpoelpolder na de grote inbraak in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw een tweede keer een beroep op de stedelijke kapitaalmarkt. In '73 was reeds sprake van enkele obligaties. Enkele jaren later, in 1676, greep het polderbestuur opnieuw naar het kapitaal van stedelingen teneinde de herstellingswerken na de overstroming te kunnen betalen en kocht het een obligatie van 2.000 gulden aan bij de familie Berchout. In 1678 ten slotte werd aan Izaak Loten ruim 1.200 gulden uitbetaald, onder meer ter voldoening van uitstaand kapitaal.³⁰ De Sloterbinnenpolder kocht in 1674 voor de molen drie obligaties. Net als in voorgaande gevallen zocht de polder het kapitaal van 7.000 gulden bij personen of instanties die dicht bij het poldergebeuren betrokken waren. In eerdere gevallen bleek al dat het Burgerweeshuis geld voorschoot, in 1674 betrof het ingeland en poldermeester Diederik Heereman van Zuydtwijck.³¹

²⁵ Van Zwet, 'De financiering van een droogmakerij', 213, tabel 2.

²⁶ ALPP, nr. 84, Rekening over de periode 2 februari 1628-19 april 1629.

²⁷ OAR, nr. 6327, Rekening Grote Polder, 1635.

²⁸ Idem, nr. 7072, Rekening Sloterbinnenpolder, 1642.

²⁹ Idem, nr. 4079, Rekening Herenwegse Polder, 1652.

³⁰ Idem, nr. 5735, Rekening Lisserpoelpolder, 1673, 1676 en 1678; ALPP, nr. 602, Resolutie tot ophoging van de dijken, 13 april 1677.

³¹ Idem, nr. 7073, Rekening Sloterbinnenpolder, 1674.

Hoewel in Hoofdstuk IV gesteld werd dat stedelingen in termen van grondeigendom weinig participeerden in de buitenrijnse veenpolders, hield dit dus niet in dat stad en platteland in die regio twee gescheiden werelden waren. Integendeel, de plattelandssamenleving had deel aan de Gouden Eeuw zoals uit de ontwikkeling van de pachtprizen al bleek; bovendien verbonden in veengebieden ook de turfwinning en -handel stad en platteland met elkaar.³² Maar het platteland kon dus ook op de kapitaalmarkt terecht en incidenteel benutte het stedelijke financiële reserves en middelen. Leningen werden in verschillende omstandigheden aangewend en lang niet altijd ging het daarbij om droogmakingswerken. Soms waren de geldschieters ingelanden, maar dit was zeker geen evidentie. Alles bij elkaar ontstaat wel de indruk dat polderbesturen erg weinig leenden: zowel wat betreft de aantallen leningen als de grootte van de geleende bedragen. Zelden kwamen obligaties van meer dan 2.000 gulden voor. Ook dit suggereert dat de Rijnlandse polders en droogmakerijen minder kapitaalsintensief waren dan de Noord-Hollandse droogmakerijen; de band met de kapitaalmarkt lijkt dan ook wat minder hecht. In de Schermer kwamen immers wel vaker obligaties met erg grote bedragen voor; sporadisch werd zelfs tot 12.000 gulden (per obligatie) geleend.³³ De grootte van de kapitalen in de Rijnlandse polders ligt echter volkomen in de lijn van de gangbare verhoudingen op de Hollandse kapitaalmarkten waar obligaties zelden boven de grens van 2.000 gulden uitkwamen.³⁴ Polderbesturen kozen er wel voor om de rentelasten zo snel mogelijk af te betalen. Een hechte verankering in de stedelijke kapitaalmarkt is daarom uit te sluiten; slechts in noodgevallen werd naar andere middelen dan de omslagen uitgekeken. Overigens is het tekenend dat de gewijzigde financiële markt in de achttiende eeuw met een geringere interesse voor binnenlandse obligaties en renten, zich ook manifesteerde in de financiering van de droogmaking van de Vierambachtspolder. Slechts 4.000 gulden, ongeveer een procent van het benodigde kapitaal, werd uit obligaties bij de Leidse ondernemersfamilie Muskietier gehaald.³⁵ De resterende inkomsten werden gegenereerd door verhuur en verkoop van poldereigendommen: heel wat veenlieden huurden stukjes (dijk)land waarop ze turf droogden. Ook gewassen die in de reeds drooggevallen landen werden verbouwd en vervolgens verkocht werden, brachten geld in het laatje. Samen leverden dergelijke posten voor ruim 47.000 gulden inkomsten op.³⁶

In feite weerspiegelt zich hier op het lokale niveau een fenomeen dat zich ook in het regionale waterschap voordeed. Net als polderbesturen, deed het hoogheemraadschap in noodsituaties een beroep op de stedelijke kapitaalmarkt. Bij verschillende dijkdoorbraken in de vroege zeventiende eeuw leende Rijnland bedragen die niet zoveel verschilden van de sommen die de lokale waterschappen leenden. In 1623 had het hoogheemraadschap 6.000 gulden op de financiële markten geleend, vier jaar later ging het om 12.000 gulden. Maar in tegenstelling tot het regionale waterschap dat de omslag niet verhoogde en steeds meer ging

³² Daar betreft het wel een handel die vooral op vertrouwen en krediet berustte: Van 't Riet, *Meeten, boren en besien*, 211-251. De vraag stelt zich dus in hoeverre op deze wijze ook een beduidende stroom klinkende munt van de stad naar het platteland doorstroomde.

³³ Van Zwet, 'De financiering van een droogmakerij', 224-227.

³⁴ Van der Heijden, *Geldschietters van de stad*, 185.

³⁵ AVAP, nr. 1525, rekening 1748.

³⁶ Idem, nrs. 1517-1522, Rekeningen 26 maart 1737-14 juni 1745.

lenen,³⁷ konden polderbesturen zich in veel 'noodgevallen' perfect behelpen met een extra omslag die wel door Rijnland geconsenteerd moest zijn. Polderbesturen hieven dan een tweede of zelfs derde belasting die een specifiek doel diende, bijvoorbeeld de bouw van een molen. Voordeel van deze werkwijze was dat men niet met langdurige rentebetalingen bleef zitten. Doorgaans werd het uitzonderlijke karakter van dergelijke operaties onderstreept door het opstellen van aparte rekeningen waardoor het bestuur dat jaar twee rekeningen in plaats van één naar Rijnland opstuurde. Deze praktijk was nergens voorgeschreven en soms stelde men ook geen aparte rekening op: de extra omslag voor het verlaat van de Vroonlandse Polder (1676) kwam bijvoorbeeld in de gewone rekening terecht.³⁸ Toch kwamen 'dubbele' rekeningen wel vaker voor. In de Grote Polder onder Oudshoorn stelde het bestuur in 1649, 1679, 1684 en 1686 telkens twee rekeningen op.³⁹ De aanleiding daarvoor was echter niet altijd van zuiver technische aard. Betrof het in de twee eerstgenoemde jaren telkens de vernieuwing van het polderverlaat, in 1684 werd de nieuwe verhoefslaging in een aparte rekening verantwoord en twee jaar later werd een extra omslag geheven om proceskosten te kunnen betalen. Toch bleken zulke dubbele rekeningen doorgaans wel rond grote technische uitgaven te zijn opgemaakt: in de Sloterbinnenpolder werd een extra rekening opgesteld naar aanleiding van de nieuw te bouwen molen, wat ook in de Papenwegse Polder gebeurde (1686 en 1738).⁴⁰

Men kan dus stellen dat met deze financieringsmogelijkheden omvangrijke, urgente problemen in de lokale waterstaat opgevangen konden worden. Grote sommen konden op vrij snelle wijze vergaard worden, zonder al te grote hypotheek op de toekomst te leggen. Slechts in het geval van obligaties bleven polderbesturen met een langduriger schuldenlast zitten. Het erg terughoudende gebruik van deze mogelijkheid voorkwam echter dat een buitensporige schuldenberg kon ontstaan, in tegenstelling tot het hoogheemraadschap waar met name na het midden van de zeventiende eeuw cumulatieve tekorten ontstonden.

Volledigheidshalve moet nog op twee andere financieringstechnieken gewezen worden. De eerste betreft de rol van de overheid. De landsoverheid was traditioneel erg beperkt bij lokale waterstaatsaangelegenheden betrokken en het was eerder uitzonderlijk wanneer die rechtstreeks subsidieerde. Het optreden van de hogere overheden was dus vooral passief in die zin dat ze vrijstelling van belasting toekenden. Dat middel was niet alleen een stimulans om het investeren in droogmakerijen aantrekkelijker te maken, maar diende eveneens om in crisistijden de polderfinanciën te ontzien. In gebieden waar de turfwinning zware gevolgen had voor de financiële draagkracht, verleenden Rijnland en de Staten soms remissie aan de ambachten of scholden ze achterstallige bedragen kwijt.⁴¹ Voor polders behoorden remissies evenzeer tot de mogelijkheden om de financiële problemen te verlichten.

³⁷ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 234-235, 238.

³⁸ OAR, nr. 4226, Rekening Vroonlandse Polder, 1676.

³⁹ Idem, nr. 6327-6328.

⁴⁰ Idem, nr. 7072, Rekeningen Sloterbinnenpolder, 1674; Idem, nr. 7914, Rekening Papenwegse Polder, 1684; Idem, nr. 7916, Rekening Papenwegse Polder, 1738. Hierbij weze opgemerkt dat dergelijke grote sommen die daarbij omgingen (molenbouw liep al snel tegen de 10.000 gulden aan) en niet in de gewone reeks rekeningen werden opgenomen, verder niet in de analyse van ontwikkelingen op lange termijn zijn verwerkt.

⁴¹ Van 't Riet, *Meetten, boren en besien*, 257; Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 221-222.

In de Lisserpoel golden tot 1679 belastingvrijdommen, onder meer omdat de 'fiscale fraude' pas dan aan het licht was gekomen. Ook in de achttiende eeuw was de Poel lange tijd vrijgesteld, ditmaal ten gevolge van de overstroming in 1725/6 en vervolgens nogmaals voor vijftien jaar extra. De opbrengst van die laatste remissie moest worden gebruikt ten behoeve van dijkwerk.⁴² De veenpolders kenden daarentegen geen vrijstellingen; slechts met het octrooi tot droogmaking verkreeg men langdurige vrijdommen. Bij het verstrijken van die geöctrooieerde vrijstelling, vroeg en kreeg het bestuur een vijftienjarige verlenging. Redenen waren de slechte grondopbrengsten en de hoge polderkosten.⁴³

In hoeverre belastingen inderdaad drukten op het financiële wel en wee van polders komt verderop aan bod. Maar ook voor belangen die oorspronkelijk de gewestelijke overheid toekwamen, bijvoorbeeld de Heerweg tussen Den Haag en Amsterdam die dwars door de Vierambachtspolder liep, bleek de overheid weinig interesse te vertonen. Het bestuur van de genoemde polder wenste in het begin van de negentiende eeuw de weg te verbeteren en overwoog daarvoor subsidies aan te vragen, maar zou uiteindelijk tol heffen om de kosten te dekken.⁴⁴ In Sloten hebben overheidsbelastingen tot twee keer toe wel een beslissende rol gehad in de technische ontwikkeling. In discussies over de financiering van verbetering van de wegen/waterkeringen rond het midden van de achttiende eeuw vond Amsterdam dat de voorgestelde verpondingsremissie lang niet voldoende was. De agrarische moeilijkheden en de zo al hoge belastingen maakten dat de kosten voor de verbetering niet door de Slotense polders alleen gedragen konden worden, ook niet met de voorgestelde kortingen. Onder andere die Amsterdamse weigering stond een spoedige uitvoering van de werken in de weg.⁴⁵ Net hetzelfde zou zich in de negentiende eeuw afspelen. De te magere tegemoetkomingen van Rijnland en van de provinciale en nationale overheden lagen aan de basis van het feit dat na de stormen van februari 1837 geen grote innovaties werden doorgevoerd. De oude oeverbescherming werd wel hersteld, maar het gevaar voor overstromingen bleef aanwezig – tot de droogmaking van het Haarlemmermeer.⁴⁶ Het gebrek aan consensus over de verdeling van de kosten had in Sloten dus rechtstreekse technische consequenties, namelijk het uitblijven van dringende innovaties waarvan de verschillende partijen de noodzaak wel inzagen.

De enige keer dat de gewestelijke overheid wel met geld over de brug kwam, was toen de Vierambachtspolder in 1788 blank stond. Reeds enkele jaren daarvoor waren de financiële problemen bij de Staten aangekaart; de vraag naar ondersteuning was dus niet nieuw. De kosten voor het dichten van het dijkgat werden op 40.000 gulden geraamd en heel uitzonderlijk, mede omdat het gevaar voor de omliggende gebieden en belangrijke transportroutes (!) erg groot was, beloofden de Staten dat het herstel van de dijk voor hun rekening zou komen.⁴⁷ Die tussenkomst was des te opmerkelijker aangezien enkele decennia

⁴² ALPP, nr. 44, 'Extract uit het register der resolutiën van de heeren Staaten van Holland ende Westvriesland', 6 juli 1742.

⁴³ OAR, nr. 43, fol. nrs. 96-100v, resolutie Dijkgraaf en hoogheemraden, 24 december 1783 en fol. nrs. 250-253v, extract resolutie van de Staten van Holland, 22 september 1785.

⁴⁴ AVAP, nr. 1403, fol. nr. 111, notulen 26 februari 1800 en fol. nr. 119, notulen 16 april 1800.

⁴⁵ OAR, nr. 6923, 'Consideratien en Advys van de Stad Amsterdam', 31 mei 1747.

⁴⁶ Jeurgens, *De Haarlemmermeer*, 32-36.

⁴⁷ OAR, nr. 44, fol. nrs. 199-223v, resolutie dijkgraaf en heemraden, 16 februari 1788, waarin de hele afhandeling vermeld wordt, inclusief afschriften van de handelingen van de Staten van Holland.

eerder de erg vergelijkbare problemen in Sloten niet tot een dergelijke interventie hadden geleid en de Rijnlandse achilleshiel een rechtstreekse financiële tegemoetkoming niet waard was gebleken.⁴⁸ Staatsinterventie bleef in de nadagen van het Ancien Régime nog steeds uitzonderlijk, maar niet langer onmogelijk; in die zin werd de stap naar de actieve politiek die de overheid in de negentiende eeuw zou voeren een stukje kleiner.

Een tweede mogelijkheid om dan vooral droogmakerijen te financieren betrof het waarborgfonds. Dit fonds was in 1680 opgericht om de belastingen op verveende percelen te verzekeren, maar kon ook gebruikt worden om het latere droogmaken te kunnen financieren. Elke vervener moest per geveende roede een stuiver in het fonds storten: zo ontstond een reusachtige geldreserve die belegd werd in de staatsschuld. Toch zou deze spaarpot, als droogmaking eenmaal aan de orde was, niet aangesproken worden. De Vierambachtspolder ontving helemaal niets uit de Rijnlandse kas. In feite bleef de verwaarborging tot in de negentiende eeuw een soort belegging: eigenaars die verwaarborgd land hadden of kochten, kregen dan een jaarlijkse rente uitbetaald.⁴⁹ Hierdoor was voor investeerders wel een grondinkomen verzekerd en werden de investeringsrisico's enigszins beperkt.

2. De kosten op lange termijn: trends en oorzaken

In tegenstelling tot de gegevens met betrekking tot de korte termijn, biedt een analyse van de ontwikkelingen op lange termijn meer mogelijkheden om de lokale waterstaatstechniek in haar economische en financiële context te bestuderen. Een eerste stap in die richting is de algemene evolutie van uitgaven en inkomsten: dankzij de goede door het hoogheemraadschap gewaarborgde bewaring leveren rekeningen overvloedig materiaal daartoe. De originele brongegevens moeten om verschillende redenen echter wel sterk bewerkt worden. Het kwam immers vrijwel nooit voor dat de uitgaven en inkomsten elkaar precies in evenwicht hielden. Overschotten dan wel tekorten werden naar het volgende jaar overgeboekt om dan in die rekening als respectievelijk inkomst of uitgave te worden opgenomen, hoewel het dus geen eigenlijke inkomst of uitgave van dat jaar was. De cijfers die hier gepresenteerd worden, werden steeds van dergelijke onechte posten gezuiverd.

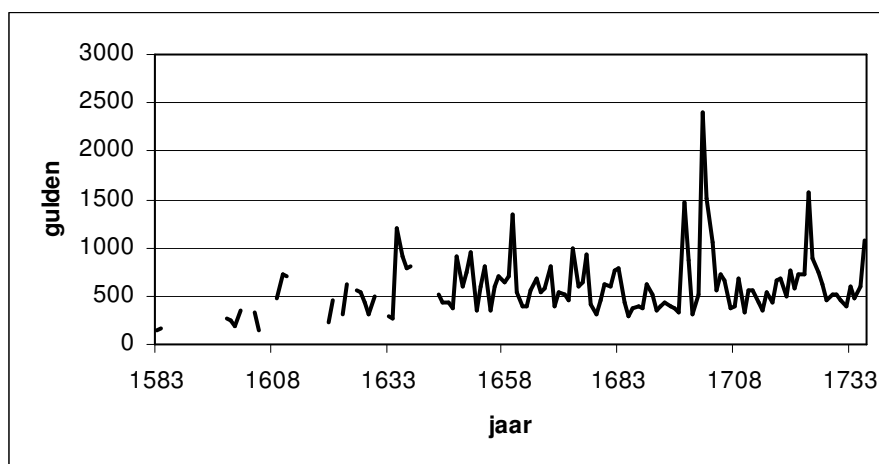
Een variant van dergelijke boekhoudkundige verstoringen deed zich in de Vierambachtspolder voor. De rekening van die polder was eigenlijk een bundel rekeningen, waarvan elk onderdeel een 'kapittel' werd genoemd. Elk van die kapittels had betrekking op een specifiek onderdeel van de polder en had ook een eigen omslag. In principe vormde deze indeling geen belemmering, ware het niet dat de continuïteit onderbroken werd. Enerzijds smolten vanaf 1833 de kapittels 1 tot en met 3 samen tot één enkel kapittel. Op de bedragen als dusdanig heeft dit echter geen verdere invloed. Anderzijds werden de omslagen tot 1788 netjes per kapittel afzonderlijk genoteerd zodat in principe elk afzonderlijk kapittel als een reeks rekeningen beschouwd zou kunnen worden. Dat veranderde het jaar daarop toen alle omslagen (dus ook die uit de andere kapittels) in het eerste kapittel opgenomen werden. Hierdoor ontstond een soort sneeuwbaaleffect waarbij het eerste kapittel steeds grotere

⁴⁸ Zeischka, 'Dealing with diversity', 195.

⁴⁹ Voor een uitvoerige bespreking van het Rijnlandse waarborgfonds: Giebels, 'Het waarborgfonds van het hoogheemraadschap van Rijnland'.

overschotten kende terwijl omgekeerd de andere met steeds groter wordende tekorten kampten. Dat kwam omdat hun voornaamste inkomsten – de omslag – boekhoudkundig wegvielen, maar ook omdat de negatieve saldi van het voorafgaande jaar steeds toenamen. In enkele jaren rezen de (boekhoudkundige) cijfers dan ook de pan uit terwijl in werkelijkheid veel bescheidener bedragen aan de orde waren. Ten gevolge van dit effect schreef men in 1795 voor ruim 157.000 gulden aan inkomsten in, terwijl in feite ‘slechts’ ongeveer 12.600 gulden binnenkwam. Bij de uitgaven lagen de verhoudingen nog wat verder uit elkaar: daar kwam het boekhoudkundige totaal op iets meer dan 160.000 gulden, hoewel voor datzelfde jaar 1795 eigenlijk voor een goede 10.000 gulden kosten werden gemaakt. Dit effect, dat natuurlijk gemakkelijk voor verwarring kon zorgen, ontging ook het polderbestuur niet en in 1805 besliste het de omslagen opnieuw per kapittel te noteren.⁵⁰ Voor de Vierambachtspolder is bij de verwerking van de gegevens steeds vertrokken vanuit de polder als geheel en zijn dus geen opsplitsingen per kapittel gemaakt. Hoe het algemene kostenverloop in de verschillende polders zich ontwikkelde, is in onderstaande Grafieken VI. 1-6 weergegeven.⁵¹

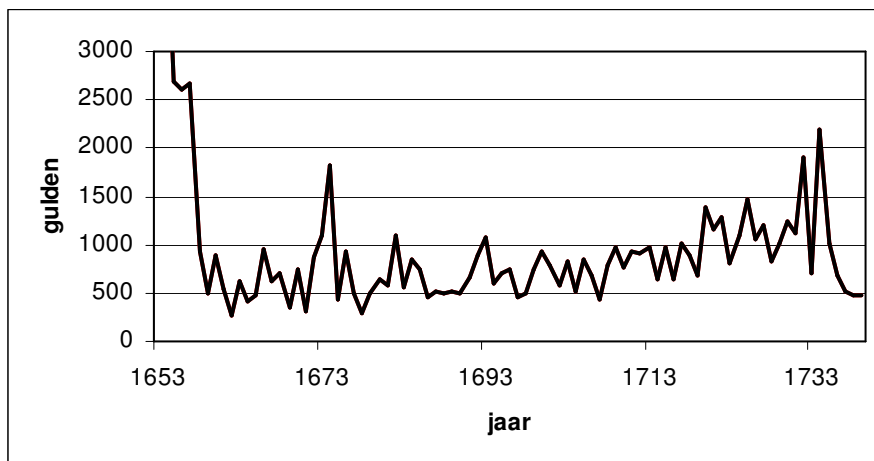
Grafiek VI. 1. Jaarlijkse uitgaven van de Grote Polder (rechtsvoorganger van de Vierambachtspolder), 1583-1736, in gulden

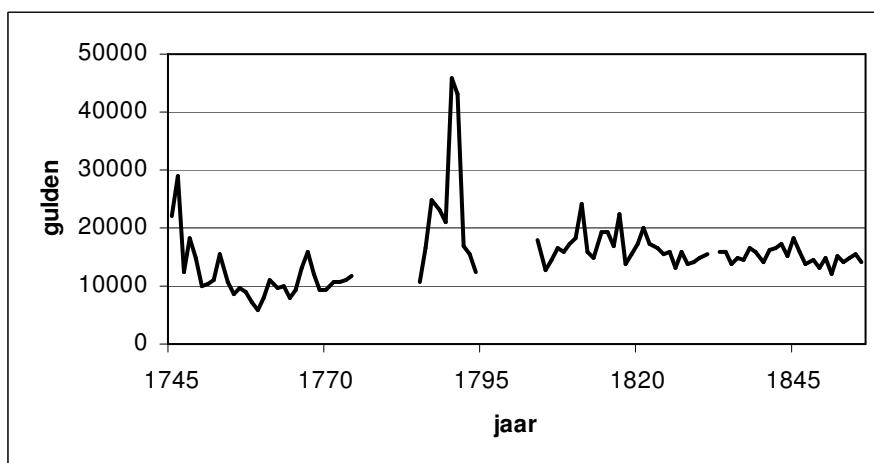
⁵⁰ AVAP, nr. 1403, fol. nr. 168v, notulen 27 maart 1805.

⁵¹ Voor de voorgangers van de Vierambachtspolder is de keuze als volgt te verantwoorden. De Grote Polder onder Oudshoorn werd onderzocht omdat die erg ver terugging in de tijd. De Herenwegse Polder werd geselecteerd omdat de rekeningen voor deze polder vanaf de stichting aanwezig zijn. Voor de keuze voor de Papenwegse Polder als representant van de Zuidgeestpolders gold eveneens dat de reeks het verst in de tijd terugging.

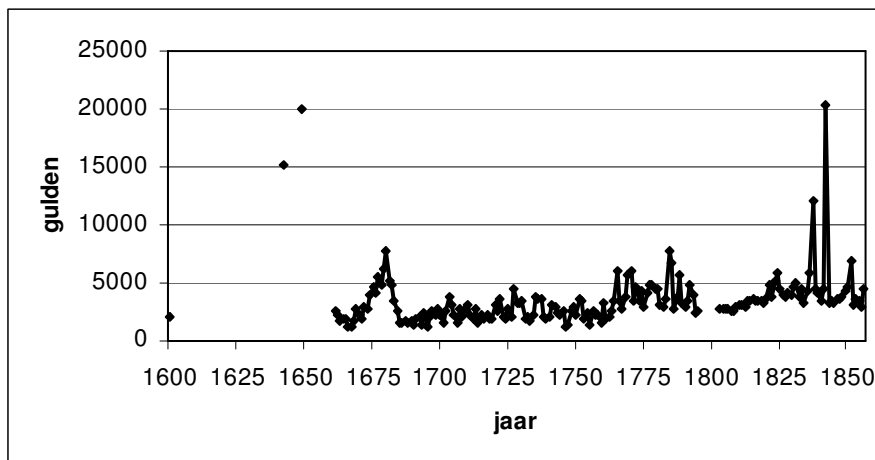
Grafiek VI. 2. Jaarlijkse uitgaven van de Herenwegse Polder (rechtsvoorganger van de Vierambachtspolder), 1653-1739, in gulden. De uitgaven voor 1653 en 1654 bedroegen (afgerond) respectievelijk 14538 en 4676 gulden

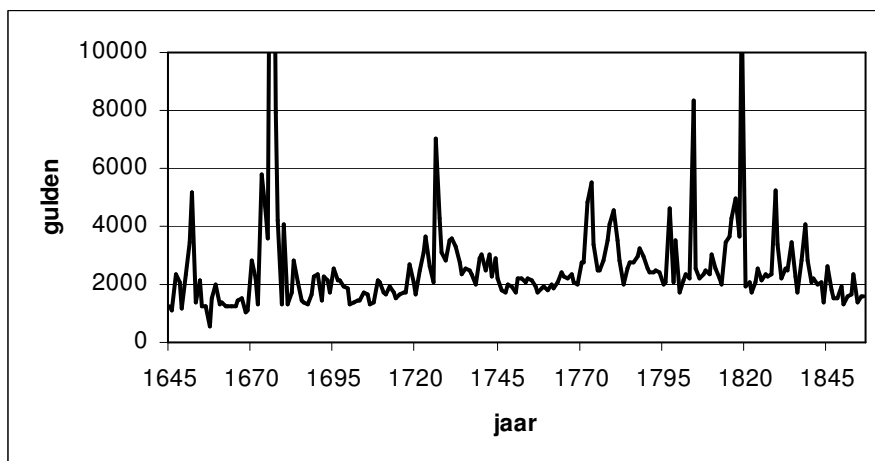
Grafiek VI. 3. Jaarlijkse uitgaven van de Vierambachtspolder, 1751-1856, in gulden

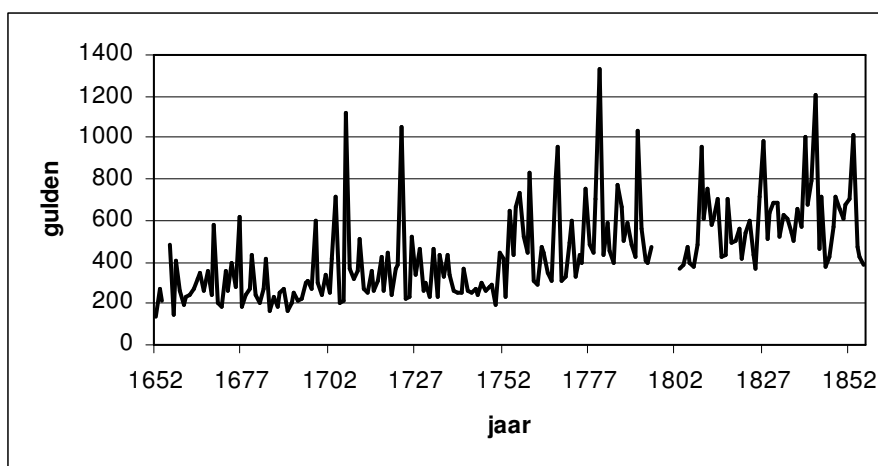
Grafiek VI. 4. Jaarlijkse uitgaven van de Sloterbinnenpolder, 1600-1856, in gulden

Grafiek VI. 5. Jaarlijkse uitgaven van de Lisserpoelpolder, 1645-1856, in gulden. De uitgaven voor 1676 en 1819 bedroegen (afgerond) respectievelijk 25743 en 11689 gulden.

Grafiek VI. 6. Jaarlijkse uitgaven van de Papenwegse Polder (op de Zuidgeest, in de ambachten Wassenaar en Voorschoten), 1652-1856, in gulden

Een eerste algemene karakteristiek is opnieuw het grote contrast tussen ontwikkelingen op korte en lange termijn. Op langere termijn suggereren de cijfers een vrij constante ontwikkeling; doorheen de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw was veeleer sprake van stabiliteit. De duidelijk aanwezige kortetermijnschommelingen kunnen in twee soorten verdeeld worden. Grote schommelingen zijn in vrijwel alle polders duidelijk als pieken aan te duiden. Soms gaat het daarbij om uitgaven voor reparaties ten gevolge van stormvloeden, soms duiden de pieken op de bouw van een nieuwe molen of verlaat. Toch hebben overstromingen en andere rampen kennelijk niet overal en niet altijd voor dezelfde financiële consequenties gezorgd. In de Lisserpoel zijn de dijkdoorbraken van 1675, 1725/6 en 1804 duidelijk herkenbaar. De eerste ramp was ook in de Sloterbinnenpolder een financiële opoffer. Veel minder was dat het geval in de Herenwegse Polder waar in 1675 slechts drie keer zoveel kosten als normaal gemaakt werden. In de Grote Polder onder Oudshoorn liet het rampdecennium zelfs geen abnormale afwijkingen optekenen. Daarnaast kunnen dergelijke pieken zoals gesteld ook op grootschalige werken duiden. De grote uitgaven uit de eerste jaren van de Herenwegse Polder hebben betrekking op de stichting. De bouw van de molen en van de verschillende verlaten bleef de eerste jaren veel geld opslorpen. Ook de afbetalingen van de aangegane obligaties bleven nog voor oplopende kosten zorgen. Andere duidelijke pieken zijn er bijvoorbeeld in de Lisserpoelpolder in 1819 toen de kleine wipmolen een opknapbeurt kreeg, werken die overigens beduidend méér kosten als de herstelwerkzaamheden na de overstroming van 1804. De aanschaf van bepaalde onderdelen kon de polder eveneens op kosten jagen: de duurte van de jaren 1723, 1768 en 1780 in de Papenwegse Polder zijn aan molenwerken, uitzonderlijk kadeonderhoud en de aankoop van molenassen en -roeden toe te schrijven. Dit moet wel sterk gerelativeerd worden omdat vooral in polders met een relatief kleine 'omzet' dergelijke kosten zwaarder doorwogen. De aankoop van een molenroede in polders met een omzet van tienduizend gulden had vanzelfsprekend veel minder impact op de totale kostenomvang. Naast zulke specifieke werken of omstandigheden vertonen de grafieken ook een erg grillig jaarlijks verloop:

stabiliteit in de uitgaven op korte termijn is zo goed als niet te vinden. Afgaande op het sterk schommelende prijsniveau kan gesteld worden dat het voor polderbesturen niet gemakkelijk moet zijn geweest de jaarlijkse begroting op te maken.

Een andere belangrijke conclusie is dat na 1750 bijna overal een volgehouden stijging aan de orde was die zeker tot het einde van de Napoleontische tijd aanhield. In die periode werden ook veel grotere uitgaven gedaan dan ooit tevoren. Voor sommige polders lijkt het erop dat de situatie na 1830 enigszins ontspande en zich een lichte daling van de kosten voordeed; voor andere bleef de stijging zich wel onverminderd doorzetten, bijvoorbeeld in de Papenwegse Polder. Men kan stellen dat de dynamiek die zich vanaf het midden van de achttiende eeuw manifesteerde, met recht de enige, algemene, structurele verandering in de hier beschouwde waterstaatsfinanciën was.

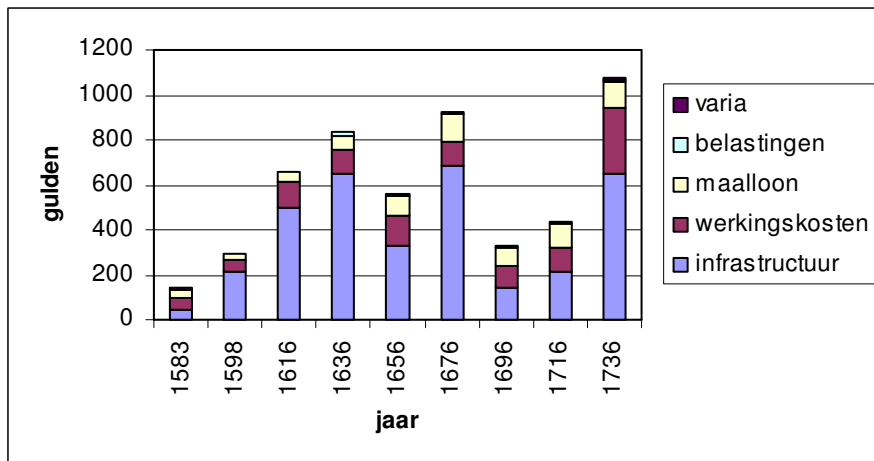
Tot slot kunnen enkele markante vaststellingen worden gedaan met betrekking tot de veenpolders. Hoewel rond 1720 de kosten wel sterker lijken toe te nemen, blijkt dat voor zowel de Grote Polder als de Herenwegse Polder de intensieve turfwinning uit de tweede helft van de zeventiende eeuw niet voor een abnormale stijging van de uitgaven heeft gezorgd. De gegevens voor beide polders liggen volkomen in de lijn van de resultaten voor andere polders. Men zou kunnen veronderstellen dat de eerder beperkte stijging het gevolg was van een begrensde financiële draagkracht: de geabandoneerde landen brachten immers geen omslag meer op waardoor de lasten op de overgebleven landen groter werden en een financieel plafond bereikt werd. In hoeverre dit ook zo was, wordt verderop nog bekeken.

Om nu een beter inzicht te krijgen in de oorzaken van het kostenverloop, is het nodig het uitgavenpatroon te analyseren. Dit laat niet alleen toe de mogelijke band tussen economische ontwikkeling en waterstaat te toetsen, maar eveneens om de plaats van techniek binnen de polderfinanciën in te schatten. Waaraan besteedden polderbesturen hun geld en hoe veranderde hun uitgavenpatroon in de loop der tijden? De analyse van de uitgavenpatronen werd gedaan aan de hand van 20-jaarlijkse steekproeven.

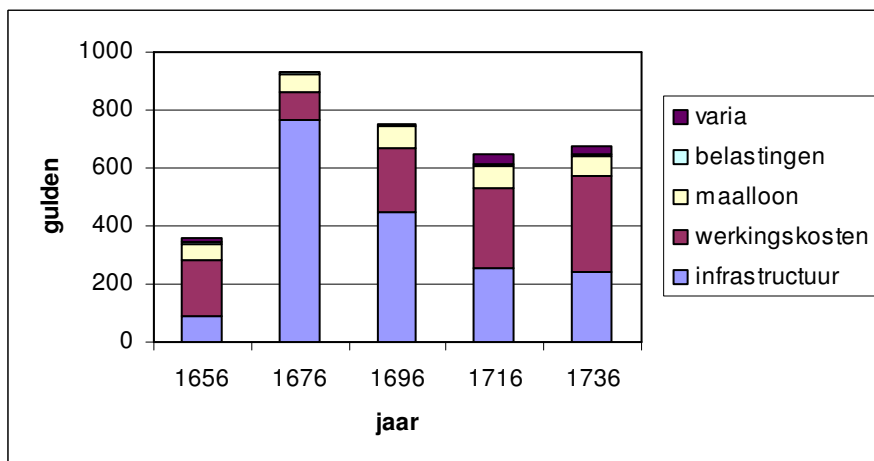
Ook hier moet het bronnenmateriaal erg veel bewerkingen ondergaan, in de eerste plaats omdat zowat elk polderbestuur zijn rekening een eigen vorm gaf; bijvoorbeeld opgedeeld in erg brede en algemene categorieën als *'ordinaire'* en *'extraordinaire'* kosten. Maar veelal, en dat geldt a fortiori voor de zeventiende-eeuwse rekeningen, zijn de uitgavenposten door de wijze van noteren niet precies te identificeren. Onder meer het verschil tussen vaste vergoedingen voor schouten en secretarissen of ander personeel is moeilijk of niet te maken. Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor onderhoud met het onderscheid tussen materiaal- en loonkosten of voor belastingen waarbij het onderscheid tussen de verschillende soorten belastingen niet blijkt. Hierdoor moeten eigen categorieën ontworpen worden, die een zinvolle vergelijking tussen de casussen mogelijk maken. Voor deze studie is de volgende indeling gebruikt. Een eerste categorie betreft onderhouds- en reparatiewerken waaronder de aanschaf van materialen, allerlei arbeidslonen en -vergoedingen vallen. Als tweede categorie kunnen uitgaven samengebracht worden die onder de noemer *'werkingskosten'* vallen. Hieronder verstaan we in de eerste plaats allerlei administratieve kosten: salarissen van personeelsleden, van boden die schouwbiljetten aanplakten of berichten omriepen tot zegels en vergoedingen die aan Rijnland betaald werden voor het nazien van de polderrekening. In die categorie komen ook allerlei daggelden en *'verteringen'* terecht die bestuurders ontvingen wanneer ze de schouw dreven, polderwerken inspecteerden of openbare aanbestedingen deden. Ook ingelanden konden vergoed worden voor hun aanwezigheid bij het sluiten van de rekening;

zij kregen dan een zogenaamd presentiegeld. Onder de derde categorie vallen allerlei belastingen. Maallonen worden eveneens in een afzonderlijke categorie ondergebracht. Uitgaven die in geen van voorgaande konden worden geclassificeerd, komen onder 'varia' terecht.⁵²

Grafiek VI. 7. Uitgavenstructuur van de Grote Polder (rechtsvoorganger van de Vierambachtspolder), 1583-1736

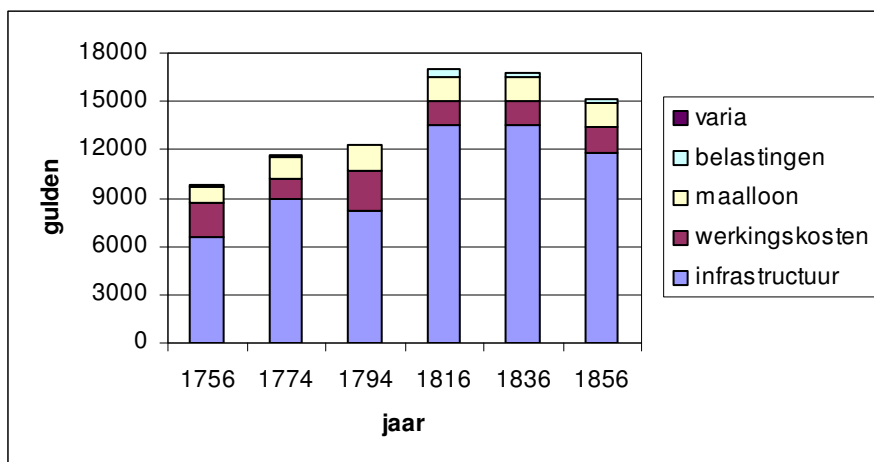

Grafiek VI. 8. Uitgavenstructuur van de Herenwegse Polder (rechtsvoorganger van de Vierambachtspolder), 1656-1736

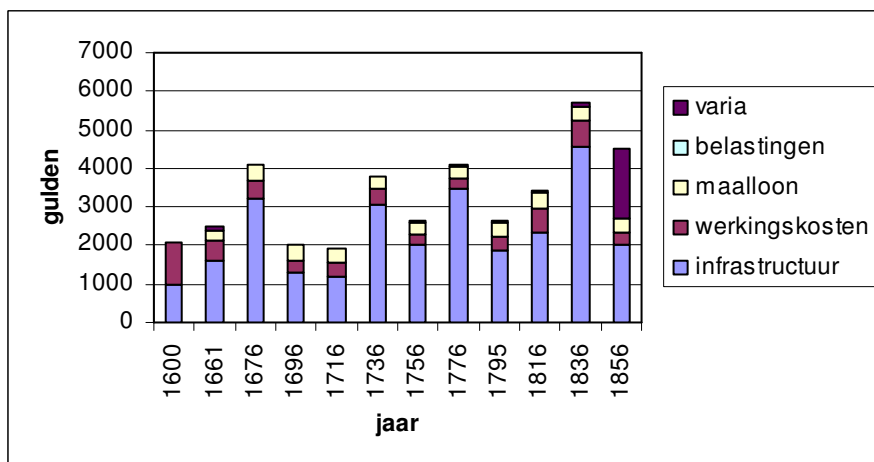

⁵² Zie Bijlage 7.

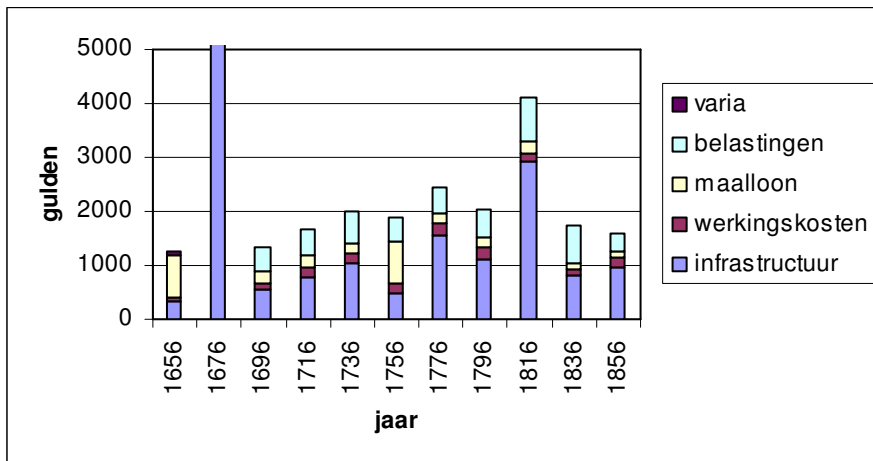
Grafiek VI. 9. Uitgavenstructuur van de Vierambachtspolder, 1756-1856

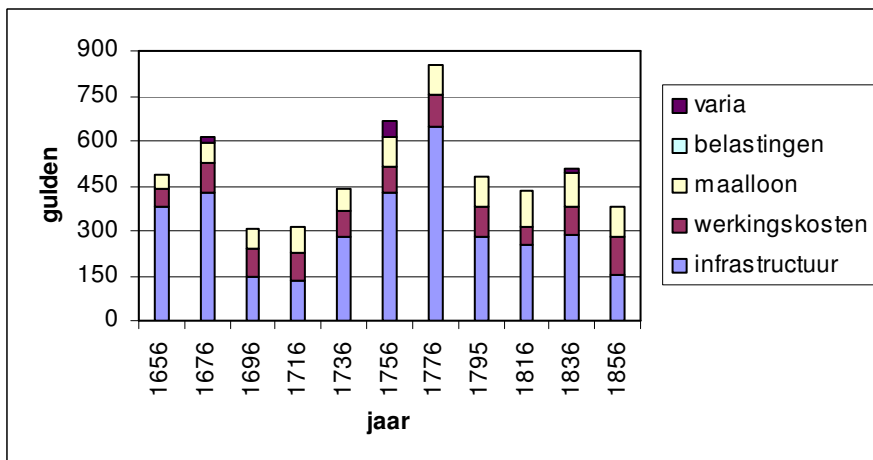
Grafiek VI. 10. Uitgavenstructuur van de Sloterbinnenpolder, 1600-1856

Grafiek VI. 11. Uitgavenstructuur van de Lisserpoelpolder, 1656-1856. In 1676 lagen de verhoudingen als volgt: varia: 227 gulden, maalloon: 490 gulden, werkingskosten: 1623 gulden, infrastructuur: 23403 gulden terwijl niets aan belastingen werd betaald.

Grafiek VI. 12. Uitgavenstructuur van de Papenwegse Polder, 1656-1856

Duidelijk blijkt dat het leeuwendeel van de uitgaven aan het onderhoud van de polderinfrastructuur werd besteed. Na 1750 was het aandeel van die kosten in grotere polders als de Vierambachtspolder en de Sloterbinnenpolder groter dan in kleinere zoals de Lisserpoelpolder of de Papenwegse Polder. In de eerstgenoemde schommelde het tussen de 60 en 80 procent, bij de tweede (Lisserpoel en Papenwegse Polder) was meer dan 60 procent eerder zeldzaam. Hierbij moet echter wel in het oog gehouden worden dat de Lisserpoel een uitzondering was omdat enkel in die polder belastingen van enig belang waren. Na in de

zeventiende eeuw van langdurige vrijdommen te hebben genoten, betekenden die een extra kost, hoewel het relatieve belang ervan licht afnam in de loop van de achttiende eeuw. Belangrijker dan dat gegeven is echter het feit dat de Lisserpoel als zeventiende-eeuwse droogmakerij de enige was die rechtstreeks met belastingen van de hele polder te maken kreeg. Elders werden natuurlijk ook belastingen betaald, maar ze werden via het ambacht geadministreerd en niet via de polderrekening. Doordat de Lisserpoelpolder los van het ambacht stond, inde het polderbestuur zowel morgengelden als verpondingen en de latere negentiende-eeuwse grondbelasting. Indien belastingen – als oneigenlijke kosten – uit de tabellen worden gehaald, blijkt het aandeel van onderhoud en reparaties in de Lisserpoel het niveau van de grotere polders te evenaren: het loopt dan meteen op tot 75 procent en meer. De betekenis van andere categorieën is minimaal te noemen. Opvallend is dat ongeveer evenveel aan maallonen als aan allerhande werkingskosten werd besteed; het aandeel van beide posten binnen het geheel aan uitgaven is ook zonder meer (relatief) stabiel te noemen. Ontwikkelingen in de bestuurscultuur hadden dus geenszins grote financiële implicaties; schommelingen in de maallonen evenmin (zie Hoofdstuk VII). Mogen er dus in deze beide categorieën zich wel enkele kleinere verschuivingen hebben voorgedaan, ze hadden zo goed als geen impact op de lange termijn; noch op de kostenstructuur noch op het totaal aan uitgaven. Hieruit kan besloten worden dat ontwikkelingen in uitgaven aan onderhoud en reparatie van polderinfrastructuren zonder twijfel de belangrijkste factoren waren die de dynamiek in het kostenverloop van de lokale waterstaat bepaalden.

De vraag wordt dan welke mogelijke oorzaken en verklaringen zich hierbij aandienen: waarom werd onderhoud in bepaalde perioden duurder of goedkoper? Jaarlijkse fluctuaties, evenals onvoorzien grote en eenmalige uitgaven zoals het (her)bouwen van een afgebrande molen spelen in deze een ondergeschikte rol aangezien ze weinig structureel zijn, in tegenstelling tot de duidelijke ontwikkelingen op lange termijn. Bovendien was de technische uitrusting van polders erg stabiel te noemen: zeker na het decennium 1670-1680 veranderde er niet meer zoveel aan de techniek. Er traden vervolgens geen grote wijzigingen meer in (de structuur van) het bemalingssysteem op. Evenmin waren er nog uitbreidingen of combinaties. Uitzondering was natuurlijk de ingrijpende droogmaking van de Vierambachtspolder. Niettemin, in de daaropvolgende eeuw veranderde ook in die polder erg weinig aan de technische infrastructuur. Men mag er dus zowat van uitgaan dat de hoeveelheid benodigd onderhoud niet fundamenteel af- of toenam. Dat blijkt ook wanneer we de hoeveelheid benodigd onderhoud nagaan. Kwitanties die timmerlieden aan de polderbesturen voorlegden, geven aan hoeveel er aan de polderinfrastructuur werd gewerkt. Bij wijze van steekproef is voor de Lisserpoelpolder berekend hoeveel mandagen timmerlieden in de polder actief waren. Het ging om het volledige onderhoud aan de beide molens en aan de andere polderwerken zoals kleine houten bruggen in de poellanen.

Tabel VI. 1. Hoeveelheid onderhoud door timmerlieden in de Lisserpoelpolder, 1704-1820⁵³

Jaar	Aantal gewerkte mandagen
1704	61
1720	215
1729	73
1737	74
1750	51
1781	265
1791	75
1800	83
1820	56

Afgezien van twee uitzonderingsjaren (1720 en 1781) waarin de kaap van tweehonderd mandagen werd overschreden, toont de tabel duidelijk aan dat een structurele toename van de hoeveelheid benodigd onderhoud uit te sluiten valt. Doorgaans volstonden 60 tot 80 mandagen om de polderinfrastructuur bedrijfsvaardig te houden. De meerderheid van die dagen kwamen overigens voor rekening van knechten of leerjongens en zijn niet door de (meester-)timmerman zelf gepresteerd. Een duidelijke uitbreiding van het onderhoud blijkt dus niet aan de basis te liggen van de verhoogde polderuitgaven.

In het verlengde van die vaststelling vervallen ook verklaringen die loonontwikkelingen als uitgangspunt nemen, in eerste instantie omdat de merkwaardige, aanhoudende loonstabiliteit in de zeventiende, achttiende en deels ook in de negentiende eeuw⁵⁴ enkel maar versterkt werd door het relatief stabiele aantal mandagen. Een kleine schatting maakt in het geval van de Lisserpoelpolder ook duidelijk dat zelfs een verdubbeling van het onderhoud weinig financiële impact zou hebben gehad, tenminste op het vlak van loonlast voor het waterschap. In de Lisserpoelpolder zou een verdubbeling immers op 60 tot 80 extra mandagen komen. Bij ongeschoolde arbeid vertaalt zich dat vervolgens in ongeveer 80 gulden méér loonsbetalingen aan timmerlieden. Echter, vergeleken bij het verschil tussen het uitgavenniveau rond 1700 en dat rond 1800 verzinken die 80 gulden in het niets. In de jaren 1700-1710 schommelden de zuivere uitgaven van de Lisserpoel gewoonlijk tussen 1300 en 1600 gulden. Een eeuw later, tussen 1800-1810, was dat al tussen de 2200 en 2500 gulden. Binnen zulke verhoudingen kan de loonimpact van een zelfs zeer forse toename in het onderhoud slechts een bescheiden rol hebben gespeeld.

Materiaalkosten blijven dus als belangrijkste component van de verklaring van de dynamiek overeind. Polderrekeningen zijn op dat punt niet bruikbaar aangezien die bronnen het onderscheid tussen loon- en materiaalkosten niet of nauwelijks maken. Er kunnen dus enkel algemene hypothesen en verklaringsmodellen opgesteld worden. Hierbij geldt dat aangezien in veel polders het onderhoud en de aanschaf van materialen ten behoeve van kaden en dijken verhoefslaagd was, ook het dijkonderhoud uit de verklaring kan worden weggelaten. Bij verhoefslagging werd het onderhoud door ingelanden gedaan en men maakte

⁵³ ALPP, nrs. 148-430, bijlagen bij de rekeningen, 1704-1820.

⁵⁴ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 706; Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 362-363.

dus geen kosten. In polders waar ringdijken en zo meer wel door het bestuur betaald werden, lag de situatie genuanceerder. Soms blijkt dat dijkonderhoud erg weinig geld opsloopte. Het tweede kapittel in de rekening van de Vierambachtspolder dat uitgaven voor molens bevatte, bleek jaar in jaar uit goed voor meer dan 90 procent van alle uitgaven, zodat de dynamiek voor deze polder zonder meer op het molenonderhoud terug te voeren is. Voor de Lisserpoel is de situatie op dat punt eveneens gemakkelijk te reconstrueren. Enkele contracten met timmerlieden bevatten immers dergelijk molenonderhoud, in andere perioden kan men volstaan met het aandeel van timmerlieden in de uitgaven. Onderstaande tabel geeft een summier overzicht dat aantoont dat het gewicht van molenonderhoud in de kosten voor deze polder relatief beperkt was; hier laat de zich voortdurende aanvoer van klei en bagger uit de Leidse singels ten behoeve van het dijkonderhoud duidelijk voelen.

Tabel VI. 2. Aandeel van betalingen aan timmerlieden en dijkonderhoud in onderhoudskosten van de Lisserpoelpolder, 1700-1850

Jaar	Timmerlieden	Dijk	Totaal aan onderhoud	% Timmerlieden	% Dijk
1700	196,03 gld.	144,9 gld.	547,7 gld.	35,8	26,4
1750	350,07 gld.	282,05 gld.	820,71 gld.	42,6	34,4
1800	312,35 gld.	316,75 gld.	897,85 gld.	34,8	35,2
1850	74,27 gld.	418,01 gld.	784,36 gld.	9,4	53,3

3. De impact van houtprijzen

Slechts een mogelijke factor blijft over voor de verklaring van de kostenontwikkeling in de polderfinanciën: de houtprijs. Om deze hypothese te toetsen moet naar ontwikkelingen op de houtmarkt worden gekeken. Hout was in de waterstaat veruit het belangrijkste constructiemateriaal: molens, sluizen en overtomen bestonden er voor het grootste deel uit. Voor de aanvoer van hout waren poldertimmerlieden net als hun collega's scheepsbouwers aangewezen op de buitenlandse markten; de Republiek beschikte immers over te weinig bos om aan de binnenlandse vraag te kunnen voldoen. Aanduidingen over de invoerhaven van het in polders gebruikte hout zijn erg schaars. In de Lisserpoel werden ten tijde van de droogmaking vooral Hoornse en Amsterdamse houtkopers vermeld.⁵⁵ Een enkele keer wordt in de Vierambachtspolder gewag gemaakt van de Dordrechtse veiling,⁵⁶ maar voor de vroegmoderne tijd als geheel lijkt het niet uit te sluiten dat Rijnlandse timmerlieden hun hout in Amsterdam of Zaandam inkochten, zeker in het geval van de meer noordelijk gelegen polders als de Sloterbinnenpolder.⁵⁷ Voor molens gebruikte men doorgaans Duits (Wezels) of

⁵⁵ ALPP, nr. 79, Rekening Lisserpoelpolder over de periode 15 december 1622-1 februari 1624.

⁵⁶ AVAP, nr. 1403, fol. nr. 134, notulen 24 februari 1802.

⁵⁷ Er is zo goed als geen enkele administratie bekend van timmerlieden. Mij is slechts een 'schuldboek' bekend, dat van Mattheüs van Heyningen. Zie onder meer: Van der Steur, 'De 18^e eeuwse administratie van een koopman in hout te Alphen aan den Rijn'.

Baltisch (Rigas) hout, gebieden die vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw hoofdleveranciers van hout voor de Republiek werden.⁵⁸

De internationale houthandel was dus erg belangrijk en het ligt bijgevolg voor de hand dat ontwikkelingen op de houtmarkt indirect serieuze implicaties voor polderbesturen konden hebben. Aangezien zowel de houtimport als de houtprijs net als de jaarlijkse onderhoudswerken in polder op korte termijn erg aan sterke schommelingen onderhevig waren, kunnen slechts heel algemene uitspraken over de relatie tussen houtprijzen en polderuitgaven gedaan worden. De aanvoer van Rijns hout kende een eerste bloeiperiode rond 1660, vervolgens deden zich inzinkingen ten gevolge van oorlogssperikelen voor, maar de aanvoer groeide opnieuw naar het begin van de achttiende eeuw toe.⁵⁹ Een tweede periode van erg grote invoer situeerde zich rond 1740. Vertoont het beeld van de import al de nodige wazigheid, nog sterker is dat het geval met betrekking tot de prijsontwikkeling. Op Zaandamse veilingen werden in het derde kwart van de zeventiende eeuw relatief lage prijzen genoteerd, die in het laatste kwart ongeveer het dubbele konden bedragen; vooral in de jaren 1700-1709 stegen houtprijzen erg snel. Schillemans concludeerde verder dat het Rijnse hout, zowel dennen- als grenenhout, in prijs steeg, met uitzondering evenwel van het eikenhout. Wanneer die stijgingen precies begonnen, is niet geweten.⁶⁰ Het beeld van prijsstijgingen in de decennia rond 1700 is wel in overeenstemming met dat van (licht) stijgende polderuitgaven in diezelfde periode. Toch valt een al te sterk verband op basis van deze gegevens niet te staven. Er zijn voor deze periode immers teveel onbekende factoren die het beeld vertroebelen.

Op basis van onder meer imposten en bevolkingscijfers schetste Clé Lesger de langetermijnontwikkeling van de vraag naar hout. Hierbij concludeerde hij dat de vraag erg toenam, ook nadat de Gouden Eeuw in de Hollandse kerngewesten eigenlijk al voorbij was. Slechts vanaf 1730 is er sprake van een dalende vraag die rond 1760 alweer voorbij was.⁶¹ De interactie tussen vraag en aanbod zou moeten leiden tot stagnerende en/of dalende prijzen in de periode tussen 1730 en 1750/60, waarna opnieuw prijsstijgingen aan de orde geweest zouden moeten zijn. Voor de tweede helft van de achttiende eeuw vond Buis die prijsstijgingen ook: vooral in de periodes 1756-1764, 1775-1781 en 1790-1800 steeg de prijs voor (scheeps)bouwhout erg sterk.⁶² De houtprijs hing natuurlijk niet enkel af van de binnenlandse vraag, maar ook van het buitenlandse aanbod. In die zin kunnen dus ook ontwikkelingen in de Europese houtvoorraad hebben doorgewerkt.⁶³ Vergelijken we het prijsverloop met het kostenverloop van de polders, dan valt andermaal een parallelle chronologie op. De uitgaven van polders vertoonden in het tweede kwart van de achttiende

⁵⁸ Voor de materialen in de molenbouw: Sipman, *Molenbouw*, 490-518.

⁵⁹ Van Prooije, 'De invoer van Rijns hout per vlot', 68.

⁶⁰ Schillemans, *De houtveilingen van Zaandam in de jaren 1655-1811*, 104; zie ook Lesger, 'Lange-termijn processen'; Van Prooije, 'De invoer van Rijns hout per vlot'; Buis, *Historia Forestis*. De prijsreeksen van Posthumus bevatten geen bruikbare gegevens met betrekking tot dit vraagstuk: Posthumus, *Nederlandse Prijsgeschiedenis* (Leiden) 1943-1964.

⁶¹ Lesger, 'Lange-termijn processen', 119.

⁶² Buis, *Historia Forestis*, 502.

⁶³ De discussie rond tekorten in de Europese houtvoorraad richtte zich vooralsnog sterk op consequenties voor de energievoorziening; zie bijvoorbeeld de bijdragen van P. Warde en A. Schuler in *Economia e energia* (2002). Radkau ziet in verband met de (grootschalige) houtvoorziening meer 'eine Transport- und Verteilungsfrage' dan een absoluut tekort; Radkau, *Natur und Macht*, 168.

eeuw inderdaad een zekere neiging tot stabiliteit terwijl ze daarna de pan uit rezen. Het is dus zeer aannemelijk dat de stijgingen in de tweede helft van de achttiende eeuw door ontwikkelingen in de houthandel zijn veroorzaakt.

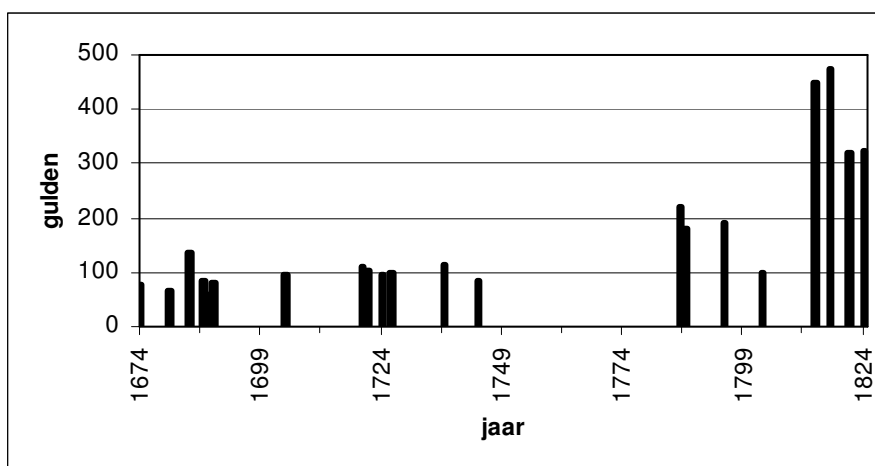
Ook voor het einde van diezelfde eeuw zijn er aanwijzingen dat er een verband bestond tussen houtprijzen en polderuitgaven. Na de hausse rond 1740 nam de houtinvoer immers gestaag af. Met de Amerikaanse Vrijheidsoorlog (1775-1783) verloor Engeland bosrijke koloniën en het vestigde zich als nieuwe consument – en concurrent – op de Europese houtmarkten. De kwijnende Republiek kon dientengevolge na 1780 die groeiende concurrentie niet langer aan wat zich vertaalde in een drastische inkrimping van het marktaandeel.⁶⁴ Dat beeld geldt waarschijnlijk enkel voor Noors en Baltisch hout; de aanvoer van Rijns hout in Dordrecht bleef na 1740 nog lange tijd op peil, maar schrompelde na 1785 eveneens ineen.⁶⁵ Bij een constante vraag zou de importdaling moeten resulteren in hogere prijzen. Zoals aangetoond tekende zich in het laatste kwart van de achttiende en de eerste twee decennia van de negentiende eeuw inderdaad een stijging van de polderkosten af.

Bovenstaande ontwikkelingen kunnen geïllustreerd worden met prijzen van specifieke molenonderdelen. In Grafiek VI.13 zijn de prijzen voor een houten molenroede uit de Lisserpoelpolder weergegeven. Voor zover de bronnen het vermelden, ging het daarbij steeds om Baltisch grenenhout. Tabel VI.2 toont voor de jaren waarvoor ook de lengte van de roede gekend was, de kostprijs per lengte-eenheid. Deze gegevens bevestigen alle voorgaande vaststellingen betreffende de ontwikkelingen van de houtprijs. Voor de zeventiende-eeuwse molenroeden is niet geweten hoe lang ze waren, dus kan ook niet gezegd worden in welke mate de stijging aan hogere houtprijzen dan wel aan langere molenroeden moet worden toegeschreven. Duidelijk is wel dat in de achttiende eeuw de molenroede in prijs per voet ongeveer verdubbelde, een stijging die ook in de negentiende eeuw zich doorzette omdat molenroeden verhoudingsgewijs niet zo sterk toenamen in lengte als in prijs. Die laatste vaststelling doet vermoeden dat de algemene daling van de kosten in het tweede kwart van de negentiende eeuw niet veroorzaakt werd door houtprijsontwikkelingen. Dit lijkt gezien de structurele doorlichting van de kosten echter onwaarschijnlijk.

⁶⁴ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 498 en grafiek p. 497.

⁶⁵ Van Prooije, 'De invoer Rijns hout per vlot', 61

Grafiek VI. 13. Prijs voor een houten molenroede in de Lisserpoelpolder, 1674-1824, in gulden⁶⁶

Tabel VI. 3. Prijs van houten molenroeden per voet in de Lisserpoelpolder, 1704-1795

Jaar	Prijs in gulden	Lengte in voet	Gulden/voet
1704	96	83	1,16
1726	100	84	1,19
1737	115	85	1,35
1744	86	80	1,08
1786	220	85	2,59
1787	180	80	2,25
1795	190	79	2,41

De betekenis van houtprijzen voor de lokale waterstaatstechniek is in de achttiende eeuw duidelijk aanwijsbaar. Die prijsontwikkelingen kunnen voor een groot stuk verklaren waarom in die periode steeds meer op andere bouwmaterialen werd overgeschakeld. De verspreiding van stenen poldermolens die juist in deze eeuw werden gebouwd, is het treffendste voorbeeld daarvan. Stenen windwatermolens kwamen al in het middeleeuwse Delft voor en het was technisch gezien veel vroeger dan de achttiende eeuw mogelijk geweest om stenen poldermolens te bouwen. Maar pas met de stijgende houtprijzen drong die innovatie daadwerkelijk in de waterstaat door en verrezen in het westen van Rijnland stenen poldermolens.⁶⁷ Ook elders trachtte men waar mogelijk hout door steen te vervangen: voor de Lisserpoel en de Vierambachtspolder is dit in Hoofdstuk III aangetoond. Soms bracht verstening door een noodzakelijke onderheijng te grote kosten met zich mee en zag men er

⁶⁶ OAR, nrs. 5711-5713, Rekeningen Lisserpoelpolder; ALPP, nrs. 348, 360, 366, 374, 375, 402, 403 en 409 (Bijlagen bij de rekeningen, jaren 1704-1795).

⁶⁷ Zie Hoofdstuk II.

uiteindelijk toch van af. De impuls om op hout te besparen kan eveneens verklaren waarom de wipmolen van de Lisserpoelpolder met steeds kleinere molenwieken werd uitgerust. Toch zijn er ook uitzonderingen en blijkt dat polderbesturen niet zomaar op elk onderdeel bespaarden. In de Vierambachtspolder stelde de timmerman voor het materiaal voor de staven van de tandwielen in de molens te wijzigen, maar dit verzoek werd afgewezen en timmerlieden mochten voor de gebruikelijke azijnhouten staven meer aanrekenen. Over verdere houtbesparende maatregelen is wel gediscussieerd, bijvoorbeeld over de mogelijkheid of geen ijzeren molenroeden en -assen toe te passen waren. Hoewel in Engeland ijzeren molenroeden al in de achttiende eeuw ingang hadden gevonden, ging het in de Republiek niet dezelfde kant uit. Tijdgenoten wezen in de eerste plaats naar het feit dat de productie van ijzeren assen in Nederland nog niet op punt stond.⁶⁸ Men kan zich ook voorstellen dat import van afgewerkte ijzeren assen moeilijker was dan de massale houtimport waarmee men vertrouwd was. Pas tegen het midden van de negentiende eeuw, toen ook in Nederland gespecialiseerde firma's ontstonden, drong het gebruik van ijzeren molenroeden door.

Waar mogelijk hebben polderbesturen dus getracht innovaties door te voeren om de gevolgen van de stijgende houtprijzen beperkt te houden. Toch bleken de kosten vaak ook dan nog op te lopen. Hoe kan dit verklaard worden? Eigenlijk was het verstenen van onderdelen als een druppel op een hete plaat. In eerste instantie betrof het jaarlijkse onderhoud vooral het zogenaamde gaande werk, de bewegende en dus snel verslijtende onderdelen van molens als kamraderen, molenassen of spillen. Ook het aan water, weer en wind blootgestelde buitenwerk, zoals schepraderen, roeden en het hekwerk sleet snel en moest vaak vervangen of hersteld worden. Veel kleiner waren de uitgaven voor het staande werk, de vaste structurelementen van molens die zo al minder snel versleten. Men versteende dus vooral onderdelen waarvan het onderhoud zo al relatief beperkt was.

Op basis van het voorgaande kan de conclusie getrokken worden dat vooral fluctuaties in houthandel en -prijzen het langetermijnverloop van polderuitgaven bepaalden. Dat impliceert dat polderbesturen weinig invloed konden hebben op hun uitgaven: een minimum aan onderhoud moest immers wel gedaan worden terwijl ze de prijs daarvan niet zelf in de hand hadden. Het hoeft dus niet te verwonderen dat – ook al kwamen er na 1770 steeds meer klachten over de duurte van de lokale waterstaat – waterschappen er toch niet in slaagden de kosten te drukken, aangezien die klaarblijkelijk in de eerste plaats door externe factoren bepaald werden. Andere materiaalkeuzes behoorden tot de mogelijkheden en voor zover men ze als een goed alternatief zag, werden die ook gemaakt. Zoals het voorbeeld van de Vierambachtspolder aantoonde, vond de verstening soms niet plaats. De reden was niet van technische aard, maar veeleer het prijskaartje dat door extra grondwerken zó zou oplopen dat de kosten uiteindelijk hoger dan de baten geschat werden. De prijzen in de achttiende eeuw waren een extra stimulans om als de gelegenheid zich voordeed ook (te proberen) grotere, meer radicale innovaties door te voeren,⁶⁹ maar op de lange termijn trachtten polderbesturen met kleinere aanpassingen de kosten te verlichten. Het lijkt erop dat de economische context waarin polders ingebed waren, de hogere uitgaven in essentie wel verdroegen: duur(der) was

⁶⁸ Idem.

⁶⁹ Zoals vaak bij droogmakerijen het geval was, zie bijvoorbeeld de keuze van het opvoerwerktuig in de Vierambachtspolder (Hoofdstuk III).

niet hetzelfde als onbetaalbaar. Om deze hypothese verder te toetsen is het noodzakelijk om ook de polderinkomsten onder de loep te nemen: hoe hoog lagen de inkomsten en welk 'beleid' werd ten aanzien van de langetermijnfinanciering gevoerd? Welk financieel draagvlak en welke investeringsmarges waren er voor de waterstaatstechniek?

4. Langetermijnfinanciering

Nog meer dan de kosten voor droogmaking of stichting werden jaarlijkse onderhouds- en werkingskosten met behulp van omslagen gefinancierd. Daarnaast konden wel nog allerlei andere inkomsten aangeboord worden, al stelden die kwantitatief niet zoveel voor. Ondanks het feit dat de uitgaven in de zeventiende-eeuwse veenpolders niet buitensporig stegen, is financiële ademnood wel als reden aangehaald om de bekostiging van het Grote Verlaat van de Herenwegse Polder te herzien. Het polderbestuur argumenteerde immers dat het slechte onderhoud van het verlaat te wijten was aan de ontoereikende financiële mogelijkheden die de polder had. Zoals eerder vermeld kwamen het waterschap en de Oudshoornse veenlieden kort daarop tot een akkoord waarbij de veenlieden bij het passeren van het verlaat tol zouden betalen. Het bestuur zelf verpachtte het innen van de tol; in 'topjaren' liep de pacht op tot iets meer dan 100 gulden, goed voor een kwart tot de helft van alle inkomsten.⁷⁰ Op die manier betaalden dus niet alleen grondeigenaren mee, maar ook turfschippers die overigens op een uitzondering na hun hoofdbestaan in de turfschipperij en niet in de veenwinning hadden.⁷¹ Ze brachten dus als het ware geld uit de stad in de lokale waterstaat. Bovendien kreeg de polder ook nog vergoedingen van de Heuvelpolder voor het bemalen ervan. Ook dat leverde een aardige stuiver op. Andere polderbesturen konden eveneens met allerhande verpachtingen hun kas spijzen. In de Lisserpoel verpachtte het bestuur de bermen langs de wegen vrijwel steeds aan haar twee molenaars die ze benutten om hun (klein)vee te beweiden. De Sloterbinnenpolder verpachtte dan weer de Maljapenkade aan de Kostverlorenvaart. Daarnaast verkochten besturen allerhande overblijvende materialen van de molens. Ondanks de vele klachten over ingelanden die hun hoefslagplicht niet of nauwelijks in acht namen, bleken schouwboetes een uiterst minimale inbreng te hebben. Lang niet elk jaar verantwoordden besturen schouwboetes in de inkomsten en bovendien ging het daarbij om slechts enkele boetes zodat van structurele boete-inning hoegenaamd geen sprake kan zijn. Boetes kunnen ook een sociaal doel gediend hebben en een afschrikmiddel zijn geweest om de hoefslagplichtigen hun plichten te doen nakomen, maar in hoeverre de beperkte financiële gevolgen daartoe bijdroegen, wordt in het volgende hoofdstuk onderzocht. Met uitzondering van de Herenwegse Polder blijkt wel dat al die additionele inkomsten echter zo weinig geld in het laatje brachten dat bij analyse van inkomsten volstaan kan worden met een bespreking van de omslagen.⁷²

⁷⁰ OAR, nr. 4079-4080, Rekeningen van de Herenwegse Polder.

⁷¹ Van 't Riet, *Meeten, boren en besien*, 229, 251.

⁷² In de Vierambachtspolder, Lisserpoelpolder en Sloterbinnenpolder werden de omslagen in de rekening zelf onder inkomsten vermeld. Voor de andere casussen was dit niet het geval en zodra de rekening was opgemaakt, vermeldde men hoeveel de omslag per morgen zou bedragen. Om de vergelijking tussen de polders te kunnen maken, werd in deze gevallen de omslag zelf berekend door uitgaven te verminderen

Uit een vergelijking van de hoogte van de polder- of molengelden blijken andermaal structurele verschillen tussen polders te bestaan: de ene was duidelijk duurder dan de andere. De goedkoopste waren de Papenwegse Polder en de Sloterbinnenpolder. In beide polders schommelde de gemiddelde jaarlijkse omslag tot na het midden van de achttiende eeuw rond een gulden per morgen; hetzelfde geldt voor de Grote Polder onder Oudshoorn terwijl de daaraan grenzende Herenwegse Polder in de zeventiende eeuw zelden minder dan twee gulden per morgen per jaar kostte. Nog duurder was de Lisserpoelpolder waar gemakkelijk vijf gulden per morgen werd opgehaald. In de achttiende eeuw wisselden de verhoudingen eigenlijk niet terwijl de omslagen in wezen het patroon van het kostenverloop tonen. Ondanks stijgingen bleven de Papenwegse Polder en de Sloterbinnenpolder veruit de goedkoopste. De kosten van de Herenwegse Polder namen sterk toe zodat aan het eind van de jaren 1720 de omslag gemiddeld vijf gulden bedroeg. De decennia na de droogmaking bedroeg de omslag van de Vierambachtspolder eveneens ongeveer vijf gulden zodat de rekeningen suggereren dat de droogmaking niet tot een structurele verzwaring of verlichting van de relatieve kosten leidde. De Lisserpoel zou met omslagen tegen de tien gulden per morgen vanaf de jaren 1770 relatief gezien de duurste polder blijven. Men betaalde er dan gemakkelijk vijf keer meer omslag dan in de Papenwegse Polder, al zaten in die omslag wel al enkele belastingen verrekend.⁷³

Deze verhoudingen zijn een goede indicatie voor de verschillen tussen de casussen voor wat betreft de financiële omvang van de waterstaattechnische ingrepen. In droogmakerijen en in enkele veenpolders moest een grotere inspanning geleverd worden. In tegenstelling tot polders die waren ontstaan als verbetering van 'oud' land (Sloterbinnenpolder, Papenwegse Polder) kenden ze een heel andere technische uitrusting omdat duurder molengangen nodig waren en omdat ze in vergelijking met de kleinere polderkaden erg grote ringdijken hadden. In het geval van de Lisserpoelpolder kwam daar nog eens bij dat de dijk een onregelmatig tracé had zodat de verhouding tussen dijk lengte en polderoppervlakte erg duur uitviel. De ligging in Rijnland zelf heeft waarschijnlijk ook enige gevolgen voor de hoogte van de kosten gehad. Verschillende polders grensden aan de binnenmeren waarvan de golfslag de dijken aantastte waardoor ze op kosten werden gejaagd. Dit zou kunnen verklaren waarom de Herenwegse Polder dubbel zo duur uitviel als de naburige Grote Polder die slechts aan de Aar en de Oude Rijn grensde. De uitgaven in de Lisserpoelpolder voor de aanschaf van puin en klei uit Leiden brachten evenzeer extra kosten met zich mee. Andere polders zoals de Papenwegse Polder hadden weinig rechtstreekse last van een dergelijke landschappelijke dynamiek en benodigden dus relatief weinig inkomsten.

Essentieel is ook de vraag naar het financiële beleid en de mogelijkheden om dit te voeren. Wie met welke argumenten de uiteindelijke beslissing over de hoogte van de omslag nam, is moeilijk te achterhalen. Allereerst was er op dat punt geen enkele regelgeving voorhanden. Noch Rijnlandse keuren of vergunningen noch de vele reglementen bevatten enige bepalingen die besluitvorming daaromtrent regelden. De enkele aanduidingen in dit verband zijn de mededelingen op de polderrekeningen zelf waarin wordt gesteld hoeveel de omslag voor het volgende jaar zal bedragen. Meestal blijkt uit de formulering wel enigszins wie de

met inkomsten en vervolgens daarvan het eventuele tekort dat het jaar daarop werd verantwoord, af te trekken of in het geval van een batig slot, het teveel dat het jaar daarop werd verantwoord, bij te tellen.

⁷³ Voor de specifieke ontwikkeling van de omslag per morgen: zie Bijlage 6.

beslissing nam en wie daarbij aanwezig was. Ook over financiële transparantie, zijnde de mate waarin het bestuur de ingelanden inzage in de financiële huishouding verschafte, is weinig informatie te vinden. Rijnland verplichtte de inzage pas in het begin van de negentiende eeuw. Uit de conflicten kort na de droogmaking van de Vierambachtspolder bleek dat de ingelanden daar wel veel belang aan hechtten.

Enkele voorbeelden tonen echter aan dat ook in deze materie heel wat verscheidenheid terug te vinden was. In de Uiteindse Polder werd de rekening gedaan in het bijzijn van de 'buren' die hierover enkele dagen op voorhand ingelicht waren. De bijeenkomsten waren openbaar, maar handtekeningen van ingelanden werden niet opgenomen. Vóór 1611 deed men de rekening 't'orkonde' en werd ze dus vermoedelijk voorgelezen.⁷⁴ Of ingelanden ook over de omslag inspraak hadden, viel niet te achterhalen. In de Grote Polder onder Oudshoorn werden rekeningen tot 1649 enkel door molenmeesters ondertekend. Vanaf 1650, in een periode waarin de ambachtsheer er zich sterk toonde, is de polderrekening steevast ten overstaan van de schout van Oudshoorn gedaan. Nergens bleek er sprake van ingelanden of burens noch van enige openbaarheid.⁷⁵ Nadat het conflict in de Vierambachtspolder was beslecht, werden de rekeningen inderdaad publiekelijk afgehandeld: 'met open deuren en vensters'. Ook ontstond de traditie dat hoofd-ingelanden van de polder (hoewel die dus niet in het octrooi vermeld stonden) inspraak kregen in het vaststellen van de omslagen. Of dit al voor het derde kwart van de achttiende eeuw geldt, is onduidelijk: pas vanaf 1785 blijkt uit de afsluitende formule dat hoofd-ingelanden mee konden beslissen over de polderomslagen die geheven zouden worden.⁷⁶ Voor de Sloterbinnenpolder waren in 1643 'presente ingelanden' bij het sluiten van de rekening. Later werden de rekeningen enkel door het polderbestuur ondertekend. Er zijn ook geen verwijzingen naar een eventuele rol van ingelanden bij het sluiten van de rekening; er was ook nergens sprake van expliciete verantwoording ten opzichte van de ingelanden.⁷⁷ Bovendien bleek zoals eerder aangehaald onder de ingelanden maar weinig animo te bestaan om op het sluiten van de rekening aanwezig te zijn. Waarschijnlijk bestond wel een ongeschreven recht dat ingelanden aanwezig mochten zijn. Voor de jaren 1643-1674 werden de omslagen immers wél met instemming van ingelanden geheven waardoor dus enige participatie vermoed mag worden.⁷⁸ Nadien, van 1680 tot 1748, is de omslag vastgesteld door poldermeesters en ingelanden; daarna enkel nog door de eersten wat volledig in de lijn lag van andere bestuurlijke ontwikkelingen in deze polder. Vanaf 1842 stelden poldermeesters een omslag voor en droegen ze die – mogelijks ter goedkeuring – aan ingelanden voor.⁷⁹ Verreweg de meest transparante polder – qua financieel beleid althans – was de Lisserpoel. Over de hele periode werden 'presentiegelden' uitbetaald, kleine vergoedingen voor op het sluiten van de rekening aanwezige ingelanden. In deze polder beslisten de hoofd-ingelanden mee over de hoogte van de omslag.⁸⁰ In de Papenwegse Polder werd de rekening dan weer ten overstaan van baljuw en schout van Voorschoten afgesloten en kwamen er geen ingelanden aan te pas. Enkel in 1804 verklaarde

⁷⁴ OAR, nr. 3221, Rekeningen Uiteindse Polder, 1598-1736.

⁷⁵ Idem, nr. 6327, Rekeningen Grote Polder, 1583-1681.

⁷⁶ Idem, nr. 4151-4152, Rekeningen Vierambachtspolder, 1785-1856

⁷⁷ Idem, nr. 7073-7075, Rekeningen Sloterbinnenpolder, 1676-1856.

⁷⁸ Idem, nr. 7072, Rekeningen Sloterbinnenpolder, 1600-1674.

⁷⁹ Idem, nr. 7073-7075, Rekeningen Sloterbinnenpolder, 1676-1856.

⁸⁰ Idem, nr. 5735-5737, Rekeningen Lisserpoelpolder, 1654-1856.

het gemeentebestuur dat de rekening goedgekeurd en de omslag door de presente ingelanden gearresteerd was.⁸¹ Heel anders was het in de Gasthuispolder waar tot 1676 het sluiten van de rekening 'met *welnamen van ingelanden daarover geroepen*' gebeurde. Vanaf 1752 deed men de rekening ten overstaan van de schout van Voorschoten, of 'maire' of 'president van plaatselijk bestuur'.⁸² Dit gold ook voor de molenmeesters van de gecombineerde Boshuizer- en Gasthuispolder die hun rekening dan weer ten overstaan van het hoofdpolderbestuur deden.⁸³

Hoewel er dus formele verschillen op dit punt blijken, kan men stellen dat aangezien poldermeesters gewoonlijk onder de grootgrondbezitters gerekruteerd werden, de financiële beslissingen eveneens door lieden met een dergelijke achtergrond genomen werden. In theorie zou men daaruit kunnen afleiden dat dit tot zorgvuldiger met geld omspringen leidde aangezien ingelanden immers over hun eigen uitgaven beslisten.⁸⁴ Besloten grondeigenaren inderdaad tot een vermindering van de polderuitgaven als hun landinkomen te klein was? Hoe kan die hypothese getoetst worden? Om een antwoord op die vraag te vinden, kunnen twee perspectieven gehanteerd worden. Enerzijds kan vanuit de cijfers zelf gewerkt worden door na te gaan of men in bepaalde perioden te veel dan wel te weinig omslag hief. Indien geen patroon zou blijken, zou besloten kunnen worden dat er geen echt 'beleid' was, maar dat men de omslagen *ad hoc* vaststelde. Een andere methode is het vergelijken van de ontwikkelingen van de hoogte van de omslagen met die van het totale landinkomen van eigenaren waarin alle boni en mali verwerkt zijn, dus ook alle geldende grondbelastingen. Beide methoden geven slechts een partiële indruk van het financiële beleid en de aanwezige investeringsmarges en moeten bovendien als complementair beschouwd worden.

De eerste methode

Bij de eerste methode is het in principe mogelijk de balansen van de jaarlijkse rekeningen als uitgangspunt te nemen, maar dit is problematisch aangezien ze een vertekend beeld geven: 'onechte' sommen, balansen van vorige jaren, zijn daarin immers verwerkt. Bovendien is het zeer de vraag of deze balansen ook de doorslag gaven bij het bepalen van de omslag. Hier stelt zich een fundamenteel methodologisch probleem. Hoe keken polderbesturen tegen deze balansen aan? Vond men tekorten niet kunnen of had men er geen probleem mee omdat men ze gewoon naar het volgende jaar kon overhevelen? Er waren immers geen sancties voorzien bij het niet halen van een sluitende rekening. Die problematiek hangt nauw samen met financiële praktijken in polders. Rekeningen geven eigenlijk een jaaroverzicht, in tegenstelling tot de vele kwitanties die laten zien dat allerlei lonen en betalingen op heel verschillende tijdstippen in het jaar werden vergoed: er was dus een continue *cash flow*. Polderbestuurders moesten zich daarvoor op hun eigen kredietwaardigheid beroepen zodat de schulden van de polder betaald konden worden – een voor de hand liggende reden waarom ze zo vaak uit

⁸¹ Idem, nr. 7915, 7916: Rekeningen Papenwegse Polder, 1686-1736 en 1737-1816.

⁸² Idem, nr. 8776-8777, Rekeningen Gasthuispolder, 1655-1818.

⁸³ Idem, nr. 8774, Rekening Boshuizer- en Gasthuispolder, 1853.

⁸⁴ Dergelijke ideeën, die courant verschijnen in studies die als theoretisch kader het zogenaamde Common Pool Resources-model hanteren, vindt men met betrekking tot de waterstaat in: Dolfing, *Waterbeheer geregeld?*, in het bijzonder 49-106.

grootgrondbezitters gerekruteerd werden. Niet zelden werden immers door poldermeesters arbeidslonen uitbetaald onder de woorden *'verschoten aan arbeidslonen'*: de poldermeester schoot het polderbestuur voor. In het geval van schouten en secretarissen liepen mogelijk niet alleen liquiditeiten van polder en ambacht, maar ook nog eens van verschillende polders onder eenzelfde ambacht dooreen. Op dat punt hebben de bronnen geen uitsluitel kunnen geven. Het feit dat de *'quaede conduites'* van schout en ambachtsbewaarders in het achttiende-eeuwse Ter Aar tegelijk verpondingen als morgengeld betroffen, suggereert wel dat de scheiding tussen de verschillende geldstromen in de praktijk erg dun was.⁸⁵ Men mag tot slot aannemen dat zich eigenlijk dezelfde situatie voordeed als bij het hoogheemraadschap. Ook daar speelde de kredietwaardigheid van rentmeesters een grote rol.⁸⁶

Indien inderdaad dergelijke informele praktijken bestonden, is het waarschijnlijk dat men met boekhoudkundige balansen beleidsmatig weinig of geen rekening hield, maar dat men redeneerde vanuit het perspectief van de landeigenaar met als gevolg dat men de nering naar de daadwerkelijke tering zette. Als dus kredietwaardigheid van polderbestuurders, de mogelijkheid tot overhevelen van overschotten en tekorten en een beleid dat landopbrengsten als uitgangspunt nam, aanwezig waren, is het mogelijk dat gedurende opeenvolgende jaren van een onder- dan wel overfinanciering sprake geweest zou kunnen zijn. Liggen immers de inkomsten jarenlang lager dan de uitgaven, dan is er sprake van onderfinanciering. Dit zou een sterke aanwijzing kunnen zijn dat door economische moeilijkheden het niet mogelijk of wenselijk was boven een bepaald plafond geld in de waterstaat te steken en dat geen investeringsmarges aanwezig waren. Om deze hypothese te verifiëren kan men de ontwikkeling van de (zuivere) saldi bekijken, waarmee de 'zuivere' ontvangsten verminderd met de 'zuivere' uitgaven worden bedoeld.

De resultaten blijken erg afhankelijk te zijn van de omvang van de bedragen die in de polder omgingen. Voor polders waarvan de 'omzet' in absolute termen erg klein was (Papenwegse Polder, Herenwegse Polder, Grote Polder) kon geen significant patroon onderkend worden, mogelijk omdat de afwijkingen te klein waren om een duidelijke trend te indiceren. In polders waar jaarlijks gemakkelijk over de duizend gulden in rekening werd gebracht, kon wel een patroon worden vastgesteld en blijkt ook het misleidende karakter van onbewerkte brongegevens. In de Sloterbinnenpolder lagen de zuivere saldi in de tweede helft van de zeventiende eeuw niet alleen veel lager dan de boekhoudkundige saldi; frequent ging het om verschillende opeenvolgende jaren met rode cijfers. Hetzelfde geldt voor het derde kwart van de achttiende eeuw. De vergelijking tussen 'echte' inkomsten en uitgaven leert dus dat in die perioden de eigenlijke uitgaven de inkomsten vaker overtroffen dan omgekeerd. Ook in de negentiende eeuw overstegen de 'zuivere' uitgaven de inkomsten meermaals.

De trend is duidelijker in de Lisserpoelpolder waar rond 1680 eveneens van onderfinanciering sprake kan zijn.⁸⁷ Immers, voor verschillende jaren blijkt dat het bestuur er heel wat meer uitgaf dan het ontving met terugkerende negatieve boekhoudkundige saldi als

⁸⁵ OAR, nr. 27, fol. nrs. 103v-104, resolutie dijkgraaf en hoogheemraden, 2 juli 1705. Ook in de administratie kwamen verpondingen, plaatselijke belastingen en Rijnlandse morgengelden samen voor. Zie bijvoorbeeld in de gaarboeken vermeld in noot 98.

⁸⁶ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 222.

⁸⁷ Niet uit te sluiten is dat de afwezigheid van banden met het ambacht deze trend in de Lisserpoelpolder heeft versterkt. Overheveling van de bedragen tussen polders was daar immers niet mogelijk, zeker niet na het akkoord over de belastinginning uit 1690.

resultaat. Pas na 1780 kwam er enige financiële ademruimte en werd meer dan eigenlijk nodig was in de waterstaat geïnvesteerd. Dat in enkele jaren toch negatieve zuivere saldi verschenen, deed er niet zoveel toe omdat die tekorten aangevuld konden worden met de nu talrijke overschotten van voorgaande jaren. De fasering van deze bewegingen wijst andermaal sterk in de richting van de economische conjunctuur als determinant: polderbesturen konden of wilden in economisch moeilijkere tijden minder omslag heffen dan nodig terwijl bij gunstige conjunctuur meer omslag werd opgehaald dan nodig. Bij de begrotingsopmaak werd in de negentiende eeuw klaarblijkelijk steevast een overschot nagestreefd. De duurte van het hout kon na 1800 dus opgevangen worden en houtgebaseerde techniek en dan vooral het molengebruik, bleef betaalbaar.

De vaststelling dat polderbesturen soms enkele jaren achtereen de inkomsten niet afstemden op de uitgaven en dus de omslag per morgen niet voldoende optrokken, doet vermoeden dat de aangehaalde geldstromen inderdaad aanwezig waren. Immers, deels konden polderbesturen wel teren op vroegere overschotten, maar in welke mate uitbetaling met andere geldstromen een tijdelijk fenomeen was, blijft onbekend.

Een andere conclusie die deze aanpak oplevert, betreft de financiële ontwikkeling in de veenpolders. Eerder is aangehaald dat een contradictie bleek te bestaan: in veenpolders klaagde men over te weinig financiële armslag, maar in wezen bleef het uitgavenniveau ongewijzigd op peil en ook een duidelijke onderfinanciering is niet bewijsbaar. Dat hun landen verdolven en uitgebaggerd waren, zou inderdaad gemakkelijk ertoe kunnen leiden dat voor de polder weinig omslag te garen viel. Maar leidden de vele abandonneringen inderdaad tot een catastrofale versmalling van de fiscale basis? Voor de bestudeerde veenpolders blijkt een dergelijk verband niet aantoonbaar te zijn. De Herenwegse Polder paste in 1684 de oppervlakte waarover omslag geheven werd aan en bracht het aantal bijdragende morgens van 190 tot net geen 159 terug, maar kennelijk impliceerde dit niet dat in de uitgaven werd of moest worden gesnoeid. Hetzelfde geldt voor de Vroonlandse Polder die vanaf 1686 haar omslag eveneens uit een kleinere oppervlakte haalde: ook hier werd niet in de uitgaven gesnoeid. De vermindering in betalende morgens was ontegensprekelijk betekenisvol, maar niet van dien aard dat ze de polderfinanciën nekte. Overigens, het aantal geabandonneerde morgens in deze polders stond helemaal niet in verhouding tot wat de afgebeelde grote waterplassen op kaarten doen vermoeden. Waarschijnlijk is de specifieke situatie voor die polders met een relatief late vervening de oorzaak van de beperkte financiële gevolgen. Op een grotere schaal zoals die van het ambacht waren de problemen wel omvangrijker, vooral omdat alle eigenaren van het ambacht voor de lasten van de geabandonneerde landen moesten opdraaien. Van 't Riet stelde dat in Ter Aar rond 1700 een derde van het ambacht geabandonneerd was, met een verhoging van 25 procent van de lasten voor de overblijvende eigenaren tot gevolg.⁸⁸ Desondanks werd het voor de ingelanden van veenpolders geen fundamenteel probleem om de benodigde middelen te blijven opbrengen omdat de abandonnering binnen de polderkaden nog relatief beperkt bleef en de meeste eigenaren dus nog in staat waren de lasten te blijven opbrengen.

Samengevat: de eerste methode levert aanwijzingen op dat zich in sommige polders een verband manifesteerde tussen de economische conjunctuur en de fasering waarin zich onder- en overfinanciering voordeden. Maar deze conclusie laat niet toe om ook uitspraken te doen

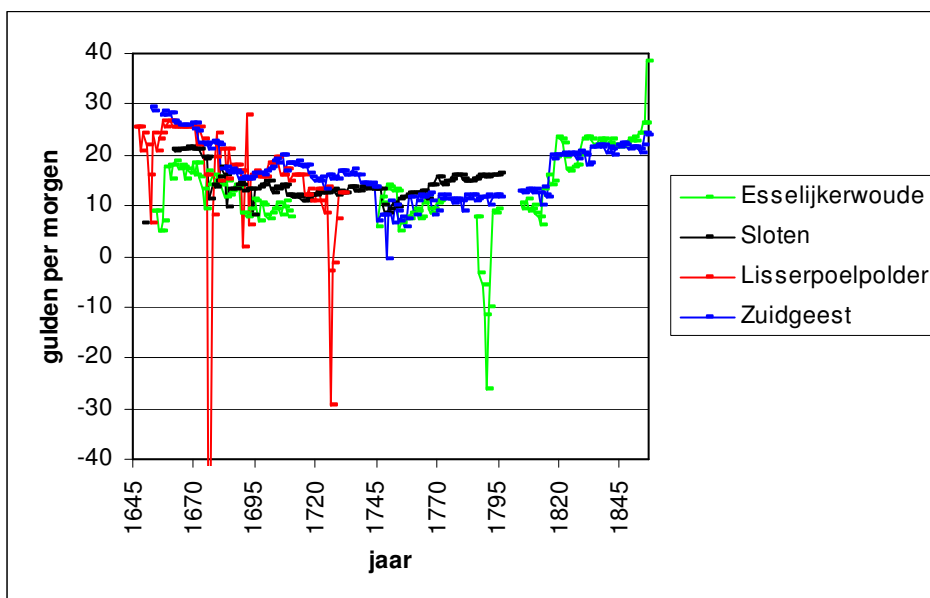
⁸⁸ Van 't Riet, *Meetten, boren en besien*, 257.

over de causaliteit van die relatie. Kón men in crisisperioden echt niet méér opbrengen of wilde men niet? De mogelijke intenties waarmee men de hoogte van omslagen bepaalde, zijn met deze methode niet in te schatten en hiervoor moet dan ook van de andere werkwijze gebruikgemaakt worden.

De tweede methode

Deze aanpak gaat uit van de vergelijking tussen de omslag en het landinkomen van eigenaren die het financiële beleid bepaalden.⁸⁹ De weergave van pachtprizen verminderd met polderkosten lijkt in eerste instantie een erg rooskleurig beeld te schetsen.

Grafiek VI. 14. Jaarlijkse rendabiliteit in polders, 1645-1856. In 1676 bedroeg het resultaat voor de Lisserpoelpolder (afgerond) -86 gulden per morgen.

De trend op lange termijn is weinig verrassend: relatief hoge winstmarges in de zeventiende en negentiende eeuw en heel wat kleinere marges in de economisch moeilijke achttiende eeuw. Behalve enkele probleemjaren waarin door uitzonderlijke omstandigheden geen pacht geïnd werd of kon worden en daardoor de – eveneens uitzonderlijke – kosten de baten te boven gingen, tekent zich wel een vrij positief beeld af. De combinatie van de verschillen in pachtprijsniveau en in duurte van de lokale waterstaat laat ook op dit vlak zichtbare sporen

⁸⁹ Op deze wijze kan men ook trachten 'het rendement' van de waterstaat te bepalen, maar dit aspect is hier van ondergeschikt belang omdat de vraagstelling zich op het beleid ten aanzien van de techniek concentreert.

na, al ontwikkelden de marges tussen kosten en baten zich in de verschillende polders duidelijk anders. In de zeventiende eeuw bleken vooral de Lisserpoelpolder en de Papenwegse Polder erg 'winstgevend' te zijn, terwijl de marges in Esselijkerwoude en in de Sloterbinnenpolder wat kleiner waren. De precieze impact van de agrarische crisis is voor de Lisserpoel en de polders in Esselijkerwoude niet gedocumenteerd en het blijft dan ook onzeker hoe de verhoudingen in deze casussen zijn geëvolueerd. Voor Esselijkerwoude kan men wel stellen dat zich in de Vierambachtspolder tot omstreeks 1810 de kleinste marge aftekende: de droogmaking maakte het gebied kennelijk niet tot het meest florissante landbouwareaal. Pas in de eerste helft van de negentiende eeuw bleek het er goed boeren en namen de boni zienderogen toe. Ook andere verschuivingen zijn merkbaar: de Papenwegse Polder vertoonde in de tweede helft van de achttiende eeuw een structureel lager rendement dan de Sloterbinnenpolder die pas na de Napoleontische tijd werd bijgebeend. Al deze verschuivingen dienen in de eerste plaats toegeschreven te worden aan de pachtprijsverhoudingen: we kunnen dus concluderen dat economische oorzaken hier aan de basis liggen en niet zozeer de kostprijs van de waterstaat. Een andere vaststelling is dat de marges die aan het einde van de Gouden Eeuw (1670) golden pas 150 jaar later, rond 1820, opnieuw werden bereikt. Juist in de achttiende eeuw, toen de financiële mogelijkheden het kleinst waren, deed zich de gevoelige houtprijsstijging voor.

Overigens zijn in de cijfers voor de Lisserpoel lasten als het morgengeld verwerkt die niet in de gegevens voor de andere casussen zitten. Tot 1676 golden in de Lisserpoel wel vrijdommen; dus op dat punt is de vergelijkbaarheid onaangetast, maar voor latere perioden moet met een onderschatting gerekend worden, zodat de marges in deze polder in feite hoger lagen. De Poelpolder mag dan wel duur geweest zijn (zie ook de hoogte van de omslag), de verhouding tussen baten en kosten was er voor de landeigenaar in vergelijking met andere polders ten langen leste beter dan elders!

Toch moet men oppassen voor al te optimistische interpretaties. Bruto cijfers in verband met landopbrengsten zijn misleidend en moeten gecorrigeerd worden, een moeilijk te omzeilen probleem dat andere onderzoekers ook hebben signaleerd.⁹⁰ De gegevens zijn namelijk vaak geconstrueerd op basis van pachtcontracten en niet op datgene wat in praktijk betaald werd. Dergelijke verstoringen waren wel relatief sporadisch en kortingen op de pachtprijs kwamen lang niet elk jaar van de agrarische depressie voor. Maar omdat de pachtprijs soms in natura betaald werd, wordt het onmogelijk de ontwikkelingen correct in te schatten. Ook bleven tot nog toe allerhande belastingen buiten beschouwing die vanaf de late zeventiende eeuw het landinkomen op een structurele wijze negatief gingen beïnvloeden: zowel de verpondingen als de Rijnlandse waterschapslasten waren in wezen grondbelastingen die normaal door de eigenaar betaald werden. Werd de grond verpacht, dan bevatten pachtcontracten hierover vaak regelingen: sommige lasten werden dan door de eigenaar betaald, andere door de pachter (zie Hoofdstuk IV). Eigenaars die hun pacht niet ontvingen, maar wel voor lasten moesten opdraaien, kregen dus *de facto* wel met negatieve landopbrengsten te maken. De veelgeciteerde studie van Baars toonde dat voor de Beijerlanden aan⁹¹ en ook in het Hollandse Noorderkwartier lagen de verhoudingen erg

⁹⁰ Voor een inschatting van de inkomsten uit land van de Leidse elite, zie: Prak, *Gezeten burgers*, 142-143.

⁹¹ Baars, *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden*, 198-202.

slecht: de ordinaris verponding kon zelfs de pacht overstijgen.⁹² Hoe was de situatie in Rijnland? Hoe zwaar drukten die belastingen en was er sprake van structureel negatieve landopbrengsten?

De reconstructie van de hoogte van het Rijnlandse morgengeld laat zien dat deze vorm van belasting vrij stabiel was. Tussen ongeveer 1650 en 1775 veranderde er eigenlijk niet zoveel en bedroeg het morgengeld ongeveer 30 tot 33 stuiver per morgen, hoewel in het tweede kwart van de achttiende eeuw wel een tijdelijke verhoging tot 44 stuiver aan de orde was. Na 1775 zou het morgengeld nog stijgen, met een piek in 1809 toen het 66 stuiver bedroeg. Rond 1840 was weer op het oude niveau waarna het zou blijven afnemen.⁹³ In relatief gunstige tijden was de betekenis van het morgengeld in vergelijking met andere grootheden als pacht prijs en polderomslag dus niet zo groot. Maar in moeilijker tijden konden wel financiële spanningen ontstaan. In het midden van de achttiende eeuw was de marge tussen pacht en omslag al erg klein waardoor de relatieve betekenis van de Rijnlandse belasting toenam. Omdat diezelfde regionale waterschapsbelasting zelf ook tijdelijk steeg, nam het aandeel van morgengeld dus nog extra toe. De stelling is dan ook te rechtvaardigen dat Rijnland rond 1750 circa een zesde van het verschil tussen pacht en polderomslag opsloopte.

Anderzijds moeten ook gewestelijke en lokale belastingen in rekening gebracht worden. De aangewezen weg hiervoor is het gebruik van gaarboeken: boeken waarin de gaarder die de lokale belastingen inde, noteerde wie hoeveel moest betalen voor welke grond. Met betrekking tot de polders in deze studie is dergelijk onderzoek alleen voor Wassenaar en Esselijkerwoude mogelijk gebleken: voor Wassenaar enkel de achttiende eeuw, voor Esselijkerwoude slechts de tweede helft van de zeventiende eeuw. Op basis van die bronnen laten steekproeven toe enkele uitspraken te doen over de hoogte en betekenis van de (grond)belastingdruk. Eerst en vooral is ook op lokaal vlak rekening gehouden met de grondkwaliteit. Op Rijnlands niveau werd dit gedaan door met 'gevouwen' morgens te werken, wat inhield dat bepaalde ambachten aangeslagen werden voor een lager aantal morgen dan dat het ambacht eigenlijk groot was.⁹⁴ Maar ook binnen de ambachten kon flexibiliteit voorkomen. In Esselijkerwoude organiseerde men de garing van de verpondingen volgens de 'bonnen' die in de morgenboeken waren vastgelegd. In twee van de zes bonnen werd mindering van morgen ingebracht 'wegens het Vroonland'. Zeer waarschijnlijk hing dit samen met abandonneringen. Immers, de bonnen werden ook verschillend aangeslagen. In 1656 bijvoorbeeld hoestte de eerste bon meer dan vijf gulden per morgen aan verponding op, terwijl de bonnen in de latere Vierambachtspolder respectievelijk twee en drie gulden per morgen betaalden. Morgengelden bedroegen wel overal evenveel. Ook in Wassenaar bestonden verschillen; het gaarboek echter liet niet toe om naar eigenaren en pachters uit de pacht prijsreeksen te zoeken, zodat aan dit probleem geen verdere aandacht wordt besteed.

In Esselijkerwoude bleef de belastingdruk in de bonnen ten oosten van de Heimanswetering zo goed als constant: steeds werd twee of drie gulden per morgen

⁹² Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 600.

⁹³ Twintig stuiver is gelijk aan een gulden. Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 328 (Bijlage 5). Terloops vermelden we dat deze ontwikkeling erg veel gelijkenissen met het verloop van polderkosten vertoont.

⁹⁴ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 221.

omgehaald;⁹⁵ ook het morgengeld bleef vrijwel ongewijzigd op anderhalve gulden hangen, op een kleine stijging in de eerste decennia van de achttiende eeuw na toen vier stuiver meer gevraagd werden. Uitzonderingsjaren zijn eveneens aanwezig: in 1666 kwam er nog een halve verponding bij, tien jaar later – het rampjaar – bedroeg het morgengeld zes gulden. In normale jaren werd dus tussen de drieënhalve en vijf gulden aan belastinggeld afgedragen. Met eerder gereconstrueerde marges tussen omslag en pachtprijs, die in deze periode van vijftien tot achttien gulden naar acht tot tien daalde, betekende die stabiliteit dus geenszins een mooi perspectief. Het ligt dan ook in de lijn van de ontwikkelingen dat een negatieve landopbrengst aan het einde van de zeventiende eeuw in zicht kwam. Over de verhoudingen in de achttiende eeuw valt veel minder te zeggen, enerzijds omdat de belastingadministratie te algemeen werd, anderzijds is het ook niet nodig aangezien met het octrooi voor de droogmaking ook belastingvrijdommen verkregen werden. Vanaf de droogmaking (1744) gold een algemene veertigjarige belastingvrijdom.⁹⁶ Zoals hoger vermeld verleenden de Staten kort na het einde van die termijn een verlenging van de vrijdommen. In 1804 werd 10,95 gulden per morgen aan belasting afgedragen (zowel aan de overheid als aan morgengeld),⁹⁷ ongeveer evenveel als het verschil tussen omslag en pacht, zodat de situatie evenmin erg rooskleurig genoemd kon worden.

De situatie in Wassenaar is voor de hele achttiende eeuw gekend. De administratie was er van tweevoudige aard: het gaarboek van de ordinaire verponding en het morgengeld werd per eigenaar opgesteld, de extraordinaire per gebruiker/pachter.

Tabel VI. 4. Grondbelasting in Wassenaar (tienjaarlijkse steekproeven), 1706-1804, gulden per morgen⁹⁸

Jaar	1706	1716	1726	1736	1746	1756	1766	1776	1786	1796	1804
Ordinaris	6,49	6,49	6	6,5	8,35	8,66	11,32	10,8	9,09	8,8	9,46
Extraord.	12,54	6,29	3,29	3,13	2,62	3,29	3,9	3,11	3,28	2,99	2,95
Totaal	19,03	12,78	9,29	9,63	10,97	11,95	15,22	13,91	12,37	11,79	12,41

In vergelijking met de zwaarste (eigenlijk ‘normaal’) belaste bonnen te Esselijkerwoude lagen de ordinaire lasten in Wassenaar op een erg vergelijkbaar niveau. Indien eigenaren voor het eensgeldsysteem zouden opteren, kwamen ze daardoor zeker in de rode cijfers terecht. Daarop overschakelen gebeurde dan ook niet; vrijgeld bleef de praktijk zoals bleek uit de achttiende-eeuwse pachtcontracten van de Graaf van Wassenaar, hoewel omslagen hoger

⁹⁵ OGW, nrs. 81-83, Rekening inkomsten en uitgaven ordinaris verponding, 1648-1688. In 1736 bedroegen de bijdragen van deze bonnen respectievelijk 1,5 en 1 gulden per morgen (OGW, nr. 93, Rekening inkomsten en uitgaven halve verponding). Overigens blijven de extra-ordinaire verpondingen, net als andere uitzonderlijke belastingen, volledig buiten beeld.

⁹⁶ AVAP, nr. 1661, Octrooi 1736.

⁹⁷ OGW, nr. 73, Gaarboek, 1799-1815.

⁹⁸ OAW, nrs. 113, 123, 133, 142, 252, 262, 272, 282, 291, 300 en 307 (Gaarboeken van ordinaris verpondingen, morgengelden etc); nrs. 152, 162, 172, 182, 192, 201, 209, 219, 229, 239 en 247 (Gaarboeken van de extra-ordinaire verpondingen).

dan anderhalve gulden wel door de eigenaar betaald werden.⁹⁹ Het was dus voor de landbouwer zaak voldoende landopbrengsten te realiseren om aan de lasten te kunnen voldoen. Uit andere bronnen is gebleken dat de totale (grond)belastingdruk in Sloten gelijkaardige proporties had aangenomen. Verpondingen en Rijnlands morgengeld samen roomden in 1747 volgens de Amsterdamse autoriteiten ongeveer negen gulden per morgen af.¹⁰⁰ Ook hier kwam een negatief grondinkomen dus erg dichtbij.

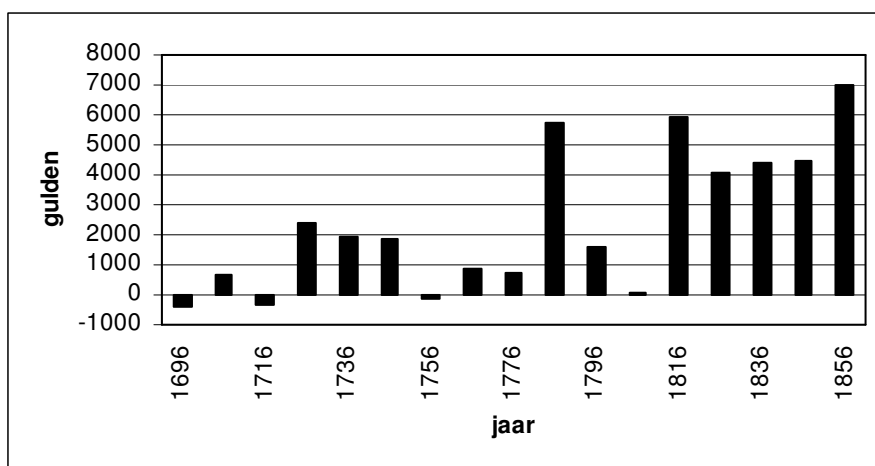
Welke implicaties had een en ander voor landeigenaren en welk effect kunnen die op het financiële beleid van de polderbesturen hebben gehad? Meestal zijn op dat punt erg weinig bronnen te vinden. Echter, dankzij de erg minutieuze administratie die de rentmeesters van de Graven van Wassenaar bijhielden, kunnen we ook dat perspectief hanteren, zij het erg beknopt. De familie had vanouds grote economische belangen in het ambacht Wassenaar. Aangezien ze het eigenlijke beheer aan een rentmeester overlieten, noteerde die laatste alle inkomsten en uitgaven die met de bezittingen en rechten in Wassenaar samenhangen, in zijn administratie. Vanaf de late zeventiende eeuw kan de informatie over rechtstreekse baten en kosten van onroerende goederen (dus geen tienden en dergelijke) vrij gemakkelijk afzonderlijk bestudeerd worden. Deze informatie betreft niet enkel pachters en pachtprizen, maar eveneens de verschillende belastingen die ze jaarlijks over hun landgoederen betaalden en de kosten die voor reparatiewerken aan woningen vergoed moesten worden. Dankzij de administratie krijgen we dus een zo goed als volledig beeld van de belangrijkste componenten in de relatie waterstaat-economie: pachtprizen, waterstaats- en overheidsbelastingen. Hoe rendabel was nu het onroerend goed in Wassenaar?¹⁰¹

⁹⁹ Zie Hoofdstuk IV.

¹⁰⁰ Zie noot 45.

¹⁰¹ Dit onroerend goed bevatte voornamelijk landerijen in de polders en percelen in de duinen die verpacht werden. De gegevens slaan dus ook op percelen die niet in polders gelegen waren. Ook enkele huizen in het dorp Wassenaar vielen in de administratie van de rentmeester onder de noemer 'onroerend goed'; het belang daarvan is evenwel te verwaarlozen. Voor zover uit deze administratie bleek, bleef de omvang en samenstelling van het Wassenaarse complex doorheen deze periode onveranderd. Huisarchief Twickel, nr. 7050, Rekeningen van rentmeester Nicolaas Honscoop, 1688-1697; nr. 7053, Rekeningen van rentmeester Jacob van Schevikhoven, 1698-1741; nr. 7057, Rekeningen van rentmeester Pieter de Riemer, 1742-1748; nr. 7063, Rekeningen van rentmeester Daniël van der Wilp, 1749-1767; nr. 7065, Rekeningen van rentmeester Margareta van Gybelant, 1768-1777; nr. 7068, Rekeningen van rentmeester Adriaan van der Does, 1778-1794; nr. 7070, Rekeningen van rentmeester Jan van Zanten, 1796-1804; nr. 7073, Rekeningen van rentmeester J.A. van Bergen, 1816-1850; nr. 7075, Rekeningen van rentmeester T.J. van Bergen, 1851-1872; nr. 7092: Journalen van de rentmeesters van Wassenaar Jan van Zanten en J.A. van Bergen, 1805-1816.

Grafiek VI. 15. Jaarlijkse landopbrengst van het Wassenaarse complex, 1696-1856, in gulden

De onderzoeksresultaten vertonen een bekend patroon: een moeilijk eerste kwart van de achttiende eeuw, een tijdelijke verbetering in het tweede kwart, een door pachtprizen lage opbrengst in de tweede helft van de achttiende eeuw, afgesloten met een sterke groei in de eerste helft van de negentiende eeuw. De landopbrengst zelf bleek in de agrarische depressie van de achttiende eeuw inderdaad wel eens negatief te kunnen uitvallen. Omschakelen van vrijgeld naar eensgeld ging in crisisperiodes met andere woorden tegen alle economische rationaliteit in. Pas in de negentiende eeuw begon het verpachten van het landbezit aan een sterke opmars en stegen de inkomsten navenant. Deze resultaten liggen in de lijn van de vooropgestelde hypothese over de financiering van de waterstaat. Perioden van lage landinkomsten vielen samen met perioden van onderfinanciering terwijl de negentiende eeuw voldoende financiële ruimte bood om de gestegen polderkosten op te vangen, temeer daar ze na 1830 in de meeste gevallen opnieuw daalden. Dat stijgende uitgaven in de tweede helft van de achttiende eeuw mogelijk waren ondanks de achterblijvende pachtprizen laat zich verklaren uit het feit dat het verschil tussen pacht en omslag voldoende groot was om de kostenstijging op te vangen. Bovendien geldt dat enkel voor eigenaren die hun landen verpachtten. In Hoofdstuk IV bleek dat in die periode juist een stratum van landbouwers-grootgrondbezitters tot stand kwam die geen pacht hoefden te betalen zodat zij rechtstreeks profijt trokken van de aanzwengelende agrarische conjunctuur en ook zonder omwegen in de door hun bestuurde polders konden investeren. Samenvattend duiden alle gegevens erop dat het financiële beleid in polders inderdaad op de agrarische conjunctuur werd afgestemd.

Conclusie

Aan de vraag naar meer aandacht voor de financiën van de Hollandse polders is met dit hoofdstuk tegemoetgekomen. Verschillende variabelen zijn in kaart gebracht. Welke conclusies kunnen nu getrokken worden over de relaties tussen economisch-financiële en

waterstaattechnische ontwikkelingen? In de eerste plaats is duidelijk geworden dat ondanks enkele verschillen tussen polders, zowel in duurte als in mindere mate ook in kostenstructuur, een algemeen geldend patroon ontwaard kan worden. De fasering en de oorzaken van fluctuaties in de lokale waterstaatsfinanciën bleken in grote mate gelijklopend te zijn. De gunstige economische en agrarische conjuncturen verschaften in de Gouden Eeuw voldoende financiële ruimte om een totale herinrichting van het landschap door te voeren: poldervorming was een kapitaalsintensieve zaak. Vervolgens daalde de conjuncturele barometer, maar in feite hield de waterstaat in de late zeventiende eeuw nog goed stand: er zijn geen tekenen dat structureel in de uitgaven is gesnoeid. Pas rond 1700 kregen de polderbesturen het moeilijker. Enerzijds brak de agrarische crisis ten volle door en anderzijds begonnen de kosten te stijgen. Na eliminatie van de erg stabiele loonlast, ligt het voor de hand materiaalkosten als belangrijkste oorzaak aan te duiden: sterk stijgende houtprijzen eisten een sleutelrol op. Waar en wanneer het mogelijk geacht werd, resulteerde die spanning in technische innovaties door andere materialen in te voeren. Toch hadden dergelijke maatregelen uiteindelijk weinig effect omdat de innovatie betrekking had op minder verslijtende onderdelen. De mate waarin dergelijke technische vernieuwingen als antwoord op de prijsstijgingen konden dienen, werd indirect ook door landschappelijke factoren beïnvloed. Dankzij een voorspoediger economische conjunctuur verkeerde de lokale waterstaat in de negentiende eeuw opnieuw in een betere financiële gezondheid.

Ondanks de afwezigheid van cruciale informatie over een eventueel financieel beleid, konden ook rond dit onderwerp enkele hypothesen geformuleerd worden. Hierbij lijkt er vooral in duurdere polders sprake van om in tijden van (agrarische) laagconjunctuur de investeringen op een lager pitje te zetten: de minder gunstige economische omstandigheden rond het midden van de achttiende eeuw is voldoende aangetoond. Dat er nadien meer financiële ademruimte kwam, is een juiste stelling, maar ze moet genuanceerd gebracht worden. Voor eigenaren die hun landen verpachtten, bleef het waarschijnlijk nog tot in het laatste kwart van de achttiende eeuw moeilijk, gezien ook de landopbrengsten van de Graaf van Wassenaer. Oorspronkelijk betaalde hij geen poldergelden, maar die begonnen vanaf 1750 vaker boven de anderhalve gulden te komen die hij volgens de pachtcontracten wel betaalde. Voordien betaalde de pachter dus en werd het matige landinkomen van de grondeigenaar niet verder aangetast. In de tweede helft van de achttiende eeuw echter ontstonden grote landbouwers die vanuit hun positie in het bestuur zelf hun (eigen) waterhuishouding financierden. Hoewel gedetailleerde informatie over het inkomen van de landbouwer ontbreekt, bleek er uit de vergelijking tussen pachtprizen en polderomslagen wel meer ademruimte te komen;¹⁰² de neiging naar overfinanciering in de Lisserpoelpolder kan als bevestiging van dat fenomeen gelden. Het houdt echter ook in dat de steeds stijgende kosten voor de waterstaat enigszins gerelativeerd moeten worden al zal vanaf de Franse tijd tot 1820 de stijging inderdaad wel voor de nodige vragen gezorgd hebben, zeker in grotere polders als de Vierambachtspolder. Daarna brak vrijwel overal een tijd van stagnatie of lichte daling van polderkosten in, terwijl pachtprizen bleven stijgen. Dat uiteenlopende prijzenverloop maakt het enigszins onwaarschijnlijk dat tijdgenoten in de negentiende eeuw de bestaande infrastructuur van molenbemaling *a priori* als onoverkomelijk duur hebben

¹⁰² Door het achterblijven van de pachtprizen ten opzichte van de agrarische conjunctuur moeten de marges voor zelfstandige grote landbouwers nog groter zijn geweest.

ervaren en dat het onredelijk zou zijn molens vanuit zuiver economisch perspectief af te schrijven. De concurrentiepositie van de poldermolen – nog steeds de grootste slokop – in de discussie over de invoering van stoombemaling moet eerder toe- dan afgenomen zijn. Analyses uit de vroege negentiende eeuw wezen overigens uit dat de exploitatiekosten van stoommachines zesmaal hoger waren dan die van windmolens.¹⁰³

Resultaat van het financiële beleid dat in wezen erg voorzichtig met de middelen omging, was dat zeker in een ‘lange’ achttiende eeuw toen de investeringsmarges het kleinst waren, vooral de instandhouding van de bestaande uitrusting het meest wenselijke moet zijn geweest. Nieuwe investeringen tenzij noodzakelijk zoals in het geval van droogmakerijen en afgebrande molens, waren niet aan de orde. De Amsterdamse weigering om met de voorgestelde subsidies voor de Slotense oeverbescherming akkoord te gaan, toont aan dat naast andere argumenten ook de afweging tussen de economische haalbaarheid en de noodzakelijkheid van de financiële inspanning werd gemaakt. De uiteindelijke keuze hoefde dus zeker niet in het voordeel van technische innovatie uit te vallen.

¹⁰³ Lintsen, ‘Van windbemaling naar stoombemaling’, 51.